

ISSN 2312-8348

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Баишев университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Баишев университета**

2020

№ 3 (69)

**БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІЦ
ХАБАРШЫСЫ**
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

**ВЕСТНИК
БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА
научный журнал**

Қазақстан Республикасының акпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қанчарында тіркелген, қуәлік № 4645-Ж Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г.

Уш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца
№ 3(69) Издается с 2000 года
сентябрь
2020 2000 жылдан бастап шығады

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Bitmurzin A.S.</i> Assessment and evaluation in teaching English	3
<i>Г.И. Биисова</i> Об экспериментально-опытной работе по проверке модели педагогического сопровождения нравственной социализации старшеклассников	8
<i>Мамбеталина А.А., Бактыгалиева М.Н.</i> Традиции народов казахстана: потенциал толерантности	18

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Бухарбаев Ш.М., Қонақова Г.М. Бекмуратова Н.С.</i> Сактандыру депозиттерін жетілдірудің негізгі бағыттары	24
<i>Иманбаева З.Ә., Қонақбаева А.Ү., Жәденов И.Қ.</i> магистрант Бюджет жүйесі дамуының экономикалық басымдықтары	30
<i>Аглеев К.Е., Есентаева Г.Н.</i> Развитие и повышение конкурентоспособности аудиторских компаний в условиях многоуровневого контроля качества услуг	36
<i>Иманбаева З.Ә., Барышева Ж.Б., Есенгали А.А.</i> Қазакстандагы төлем жүйесінің калыптасуы мен даму перспектиvasы	40
<i>Оспанова А., Мусиров Г.М., Калденова Г.С.</i> Екінші деңгейлі банктердегі депозиттік операциялардың даму динамикасын талдау	46
<i>Базарбаева Д., Мусиров Г.М., Калденова Г.С.</i> Төлем жүйесінде интернет төлемдердің даму динамикасын талдау	55
<i>Нұрханқызы Н., Балгинова К.М.,</i> Казіргі заманғы кәсіпорындарғы маркетингтік қызметтің мәні	61
<i>Тапanova А., Балгинова К.М.,</i> Казақстан республикасы мен ресейдегі мемлекеттік қызмет қағидаттарын салыстырмалы талдау	68
<i>Елеусизова Ж.</i> Подходы к классификации и методам управления рисками	76

Султангареева Р.А. (Россия)

Тяпухин А.П. (Россия)

Терегулов Ф.Ш. (Россия)

Кереев Я.М. (Казахстан)

Махамбетова У.К. (Казахстан)

Уразгалиева М.А. (Казахстан)

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Казбекова Г.К., Жалгасулы Н. д.т.н ,Казбеков Д.М.

86

Реализация перспективной технологии и направления - совершенствования технологических приемов очистки загрязненных вод

Морочкивская А.А.

(ответственный секретарь)

**ӘЛЕУМЕТТИК-ҚҰҚЫҚТАҚ ҒЫЛЫМДАР –
СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ**

Жармаганбетова К.Т. ,Жамиева Э.С.

96

Конституция казіргі Қазақстанның өркендеуінің негізі

Адрес редакции:

г.Актобе

ул.Бр.Жубановых д.302 «А»

для писем: 030000 г. Актобе,

а/я 64

e-mail: vestnik@ausb.kz

тел.:8(7132) 974081,82

**ӘЛЕУМЕТТИК- ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР –
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ**

Губанов Н.И. ,Губанов Н.Н.,Черемных Л.Г.,Асаров А.А.

102

Нормы научной этики

Жарияланған мақала авторларының
пікірі редакция қозқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар
жаяуп береді.
Опубликованные материалы
авторов не отражают точку
зрения редакции.

Авторы несет ответственность
за выбор и представление
фактов.

Редакционная коллегия
оставляет за собой право
корректировки по ГОСТ 7.5.-98
«Журналы, сборники, информационные
издания. Издательское оформление
публикуемых материалов», ГОСТ 7.1-
2003 СИБИД
«Библиографическая запись.
Библиографическое
описание.
Общие требования и правила
составления».

Сдано в набор 18.09.2020

Подписано в печать
18.09.2020 г. Формат 21x29,7.
Печ.л.8,4 Тираж 100 экз.
Отпечатано в РИО Баишев
Университета

ПЕДАГОГИКА ФЫЛЫМДАРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 16.01.45

Bimurzin A.S.¹

¹Aktobe secondary school-gymnasium №9, teacher of English
email: almas.bim@mail.ru

ASSESSMENT AND EVALUATION IN TEACHING ENGLISH

Abstract

This article is focusing on assessment and evaluation of English as a foreign language learning . These are essential components teaching and learning in English language. Both assessment and evaluation are the critical parts of effective literacy development; therefore, it is important for classroom teachers to know how to evaluate English language learners' progress. Without an effective evaluation program it is impossible to know whether students have learned, whether teaching has been effective, or how best to address student learning needs. The overall goal of assessment is to improve student learning. Assessment should always be viewed as information to improve student achievement.

Keywords: *diagnostic, progress, external, achievement, positive, focus, skill, effect, factor, motivate.*

Assessment is the process of analyzing and measuring knowledge and ability, in this case, the learners' knowledge of the language and ability communicate. Assessment can be done either formally or informally. You probably do some informal assessment in all your lessons – by asking questions you check whether your learners have remembered what you taught them or whether they have understood what are currently teaching them. Formal assessment is done using tests and examinations.

Ways of assessing learners.

Placement tests are given to learners at the beginning of new course. The aim is to determine the range of language learners know and can use so that teachers can place them in the most suitable classes or groups.

Diagnostic tests are designed to provide information about individual learners' strengths and weaknesses in specific areas of the language system, for example, a test could tell us about which phonemes a learner is or isn't able to produce accurately in connected speech. This information can be used to put together a study plan or syllabus.

Progress tests are given to learners during a course to see how far their language ability has developed, for example, what vocabulary they can use that couldn't at the beginning of course.

This can help the teacher judge what needs to be covered in the following section of

the course and which parts of the syllabus or coursebook should be revisited.

Achievement tests are given to learners at the end of the course and are based on what they have studied during the course. They aim to show what learners are able to do at the end of the course that they couldn't do at the beginning of the course, for example, understand a wider range of spoken English, read short, simple texts, make simple requests, and so on.

External proficiency examinations may be produced by Ministry of Education in a particular country, or by an organization which sets language examinations internationally. These examinations internationally are taken by learners from many different institutions and perhaps from many different institutions and perhaps from many different countries. Learners often need to do well at these examinations in order to get a particular job or to obtain a place at a university or college. The most widespread international English language examinations are TOEFL (Test Of English as a Foreign Language), IELTS (International English Language Testing System), and the examinations offered by Cambridge ESOL. [1]

The effects of using tests.

If we want to prepare good tests for our learners and help them to do well in external examinations, it is important to think about the effects which testing can have on teaching and learning. Testing and evaluation can have a significant influence on how a teacher works with their learners, and also influences how learners learn. Some of the good and bad effects of testing can include:

- In class, teachers only focus on what will be tested.
- Learners only pay attention to what they will be tested on.
- Tests can make some learners very nervous and they may not do as well as they could because of this.
- Tests can help teachers identify areas in which their students are having problems.
- Learners need to practice the test types that they will be given. If they do not understand the test format they will not be able to demonstrate what they know.
- Feedback from tests can help learners see what areas they need to focus on.
- If tests are too difficult, learners will become demotivated.

Preparing tests for your learners.

The following guidelines should help to make progress and achievement tests a positive experience for your learners.

Test what you have taught. It is important for progress and achievement tests that you only test what you have previously taught and can expect your pupils to know. In this way all your pupils have an equal chance of being successful, which will help to the language used in a test. For example, new vocabulary or new grammatical structures should not appear for the first time in a test.

Test what is useful. For example, if your learners have studied asking for things in a shop using ‘Could I have ... please?’, tell them to ‘Ask for an apple in a shop’, rather than tell them to ‘Write a request using ‘could’.

Test all four skills. It may seem easier to prepare grammar and vocabulary tests. But the four skills are all important and they involve more than just a knowledge of grammar and vocabulary. We will explore ways in which you can test each of the skills later in this

chapter.

Tell your learners ‘when’ and ‘what’. If you tell your learners that you are going to give them a test helps learners learn and remember what they have been taught. It also means that they are not surprised when they are given a test, so they are not nervous and do better.

Make sure the instructions are clear. Include an example and use your learners’ Li if necessary. Remember, you are testing your learners’ English skills, not how good they are at doing tests. Check that learners’ English skills, not how good they have to do by giving them the opportunity with learners who have not done a particular type of test before, or learners who are very young and might not remember the instructions from an earlier occasion.

Make use of materials that are already available. The course materials you use with your learners may include progress tests. If not, you can adapt exercises from the other books your learners are using and turn into classroom tests. In the next section we consider some ways of doing this. [2]

Types of tests.

The following types of test involve a number of different aspects of language use. Testing experts agree that they are all good ways of testing learners’ language knowledge. They are all simple to prepare and it is easy to base them on work your learners have been doing. As a teacher you can prepare these for use with your own classes, or for institutional examinations you might need to produce. It is also important that you are familiar with them in order to prepare your learners for examinations which might contain them.

Dictation is a very good way of testing listening and writing skills. You can easily make a short dictation by using part of text that your learners have already read or listened to. Read the whole text through once. Then dictate it phrase by phrase. Then read it through one more time. When the learners have checked their texts, ask them to read the text back to you or hand them on to be marked.

Gap-fil test is a text in which individual words are missing. Learners have to fill in the missing words. You can make these tests from reading or listening texts in materials you use with your learners. If you are studying a particular grammar or vocabulary area, you can select which words to remove to encourage your learners to think about the area you are studying. You might decide only to remove the adjectives or question words, for example. A variation of this type of test makes it a little easier. Learners are given an alphabetical list containing the words that have been removes from the text, and about five additional words.

In a C-test the second half of every word is missing. Learners have to complete the words. C-tests often involve several short texts so that a wider variety of language is tested. They typically require learners to complete 40-50 words. Notice that both gap-fill tests and C-tests give learners a complete first sentence so that they know what the text is about.

Multiple-choice questions are common type of test and can be used to test both individual language items, such as vocabulary or grammar, or listening or reading comprehension. A multiple-choice question usually gives the learner a choice of one correct answer and two or three incorrect ones. The incorrect answers on a multiple choice question are called distractors. Sometimes a multiple choice question test will have one distractor that is clearly wrong but another that is almost right in order to make the learner think carefully

before answering. Again, they can be written to focus on a range aspect of language.

Word order. Putting the words into a random order makes the learner think about sentence construction and the relationship between words, phrases, and clauses. Obviously, the longer and more complex the sentence the more difficult the test.

Sentence completion. Many tests require learners to complete sentences with an appropriate word or phrase. Learners can be given a choice of answers or a prompt, for example, the infinitive of the verb needed.

Sentence transformation is the name given to tests where the learner has to complete a second sentence so that it means the same as a sentence already given. This kind of test is often used to assess how well learners know how to use the passive and reported speech. [3]

Testing the range of language skills. It is important to assess all your learners' language skills and not just their use of grammar or vocabulary. The different language skills can be tested in many different ways. Here are four examples:

Testing listening skills. We sometimes give our pupils a short dictation of a few sentences, using vocabulary they know. Or we may get them to listen to a short dialogue and answer some questions on it. We usually give them at least two opportunities to listen to the dictation or dialogue. The dialogue may be on flash drives, or role played by teacher and a pupil, or role played by two learners in the class. Another task we use is to give pupils a copy of a simple map. They have to draw a route on it following our directions, for example, 'walk past the shop and turn right by the shopping mall', or they have to find a destination following our directions.

Testing speaking ability. We usually do pair work to test our pupils' speaking ability. This tests their listening as well. Doing pair work helps them feel more relaxed about being tested. Sometimes we give a pair of learners a picture to talk about. They ask each other questions about the picture and discuss things they can see in it. We also use problem-solving tasks with pairs of learners. For example, we give them pictures of a number of different people, and some pictures of different presents. Their task is to decide which present to give to each person. They are not allowed to use a present more than once. Other examples of pair work would be making learners do role plays or talk about particular topics. We make sure that we focus on how fluent learners are, how they interact with each other, and how effectively they communicate. We don't worry too much about how accurate our learners are in grammar and pronunciation. If we want our pupils to give us longer answers when we ask them a question, we are careful to use open rather than closed questions.

Testing reading. When we want to test reading comprehension, we try to start with broader questions which focus on the main ideas of a text, for example: 'Is this text about (a) sport, (b) travel, (c) careers?' we then add questions which ask for specific information from the text, but of course we don't expect students to focus on unimportant details. Sometimes, we only test their ability to skim a text for the main ideas – for example, we might ask them to look at the front page of a newspaper and write down what the main stories are about. At other times we will ask students to scan a text for specific information – for example, to look at some entertainment information in a newspaper and to find out which films are showing on a particular evening.

Testing writing. We have found that our pupils generally don't do as well at writing tasks that they have to do in a set period of time in class. This isn't surprising because they don't have much time to come up with ideas and to write them down in a well-planned way. For this reason we often tell them in advance what we are going to ask them to write about. We may give them help with ideas, for example, by asking them to describe their morning routine, and giving them a series of pictures of people waking up, getting dressed, eating breakfast, and so on. Sometimes we let the children do their writing tests at home. We tell them that they can use dictionaries and grammar books but they shouldn't ask anyone else to help them. When we mark their writing, we should try to look for positive things – good expressions which they have used, interesting ideas which they have communicated, good organization into clear paragraphs. Sometimes it is too easy just to notice their spelling and grammar mistakes, and that makes both us and our learners feel bad about their work. [4]

Assessment plays an important part in the learning process, both as a motivational factor for the learners and as a tool for the teacher. Tests need to be carefully designed and implemented to ensure that they are a positive factor in the learning process and an accurate indication of learners' abilities which informs the teacher's decisions regarding what and how to teach.

REFERENCES

- 1 Ellis, R. (1998). The evaluation of communicative tasks. In B. Tomlinson (Ed.): Materials Development in Language Teaching (pp. 217-238). Cambridge: Cambridge University Press.
- 2 Holt, D. & Van Duzer, C. (2000). Assessing success in family literacy and adult ESL. Washington, DC: Center for Applied Linguistics.
- 3 Marshall, B. (2002). Preparing for success: A guide for teaching adult ESL learners. Retrieved from <http://calstore.cal.org/store>
- 4 Martyniuk, Waldemar, Fleming, Mike, Noijons, and José. (2007). Evaluation and assessment within the domain of Language(s) of Education. Strasbourg: Language Policy Division, Council of Europe.
- 5 Teachers of English to Speakers of Other Languages, Inc. (2003). Standards for adult education ESL programs. Retrieved from <http://www.tesol.org>
- 6 Wajnryb, Ruth (1992). Classroom Observation Tasks: A Resource Book for Language Teachers and Trainers. Cambridge: Cambridge University Press

Бимурзин А.С.¹

¹КГУ “Средняя школа-гимназия №9” города Актобе,
учитель английского языка
Электронная почта: almas.bim@mail.ru

СИСТЕМА ОЦЕНИВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Эта статья посвящена системе оценивания английского языка. Оценка и оценивание важные компоненты преподавания и обучения на английском языке. И оценка являются важными частями эффективного развития грамотности; поэтому классным учителям важно знать, как оценивать успехи изучающих английский язык. Без эффективной программы оценки невозможно узнать, усвоили ли студенты знания, было ли обучение эффективным и как лучше всего удовлетворить потребности учащихся в обучении. Общая цель оценивания - улучшить обучение учащихся. Оценку всегда следует рассматривать как информацию для улучшения успеваемости учащихся.

Ключевые слова: диагностический, продвижение, внешнее, достижение, положительное, умение, эффект, фактор, мотивирует.

Бимурзин А. С.¹

¹Ақтөбе қаласы, КММ “№9 орта мектеп-гимназиясы”,
ағылышын тілі пәні мұғалімі

Электронды пошта: almas.bim@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІ

Аннотация

Бұл мақала ағылшын тілін бағалау жүйесіне бағытталған. Баға және бағалау ағылшын тілінде оқыту мен оқудың маңызды компоненттері болып табылады. Бағалау - сауаттылықты дамытудың маңызды бөлігі; сондықтан сынның мұғалімдері үшін ағылшын тілін үйренушілердің үлгерімін өлшеуді білу өте маңызды. Тиімді бағалау бағдарламасының оқушылардың білімді игерген-игерменегенін, оқытудың нәтижелі болғанын және оқушылардың оқу қажеттіліктерін қаншалықты жақсы қанағаттандыратындығын білу мүмкін емес. Бағалаудың жалпы мақсаты - оқушылардың білімін жақсарту. Бағалау әрқашан оқушылардың үлгерімін жақсартатын ақпарат ретінде қарастырылуы керек.

Кілт сөздер: диагностикалық, прогресс, сыртқы, жетістік, позитивті, фокус, шеберлік, эффект, фактор, түрткі.

МРНТИ 14.25.05

Г.И. Биисова, магистр менеджмента, аспирант¹

¹Башкирский государственный педагогический университет
им. М.Акмуллы, Уфа (Россия)

ОБ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ОПЫТНОЙ РАБОТЕ ПО ПРОВЕРКЕ МОДЕЛИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ НРАВСТВЕННОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Аннотация

В настоящей статье рассматриваются итоги экспериментально-опытной работы по внедрению и проверке модели нравственной социализации старшеклассников в образовательном пространстве школы в рамках диссертационной работы, нацеленной на научное обоснование и экспериментальную проверку эффективности педагогического обеспечения нравственной социализации.

Ключевые слова: нравственная социализация; социализация старшеклассников; педагогический эксперимент; модель нравственной социализации.

В условиях глобализации общества проблему духовно-нравственного воспитания следует осмысливать не только как педагогическую проблему, но и как одну из главных государственных задач в обеспечении национальной безопасности [1-3]. По актуальным данным социологических и психологических исследований [4-6], процессы глобализации, информационный и научно-технический прогресс, достижение высокого и технологичного уровня жизни в развитых странах, в том числе в России и Казахстане, приводят к тому, что значительная часть населения испытывает разочарование в жизни, теряет ее смысл, зачастую это сопровождается духовно-нравственными отклонениями и тяжелыми расстройствами психики.

В научно-практическом аспекте актуальность данного исследования обусловлена проявлением в последние годы разноплановых и альтернативных научных исследований по проблемам воспитания подрастающего поколения и необходимостью целостного осмысливания современных основ нравственного воспитания старших школьников на основе систематизации педагогического сопровождения и выработки современных стратегий в образовательной работе. В этой связи образовательные учреждения испытывают необходимость в научно-методическом обеспечении деятельности учителя и педагога дополнительного образования в сфере нравственной социализации обучающихся [7-9], отвечающего нынешним условиям трансформирующегося социума. Как отмечает А.С.Гурьянов «процессы образования и социализации объективно реализуются таким образом, что, если образование осуществляется в соответствии с формально определенными программами соответствующего учебного заведения, то социализация личности осуществляется в соответствии с актуальными стандартами общественной жизни и спецификой данного общества» [10, с. 677].

К педагогической проблеме социализации старшеклассников (подростков, молодежи) обращались социологии, педагоги, психологи, философы. Социализацию мы рассматриваем как двусторонний процесс, в котором личность изучаемого нами старшеклассника, выступает и как объект, и как субъект социального развития. Как объект процесса социализации он усваивает и формирует социально одобряемые нормы, качества и модели поведения; как субъект – воспроизводит систему социальных связей, интегрирует в социум через активную деятельность.

Проблему следует рассматривать с точки зрения междисциплинарной теории социализации, которая предполагает периодизацию и возрастную специфику

социального развития. В этом контексте мы поддерживаем социальную периодизацию развития личности, которая опирается на теорию эпигенеза идентичности, выстроенную американским ученым-психологом Э. Эриксоном [22, с. 115]. Им выделено восемь стадий жизни человека, от рождения до смерти, рассматриваемое как единое временное пространство социализации. Каждой стадии соответствует свой психосоциальный кризис, преодоление которого характеризуется успешной социализацией личности. В данном педагогическом эксперименте мы учитывали возрастную периодизацию по Э.Эриксону и руководствовались при подборе средств, методов и форм организации работы с подростками. Как показал анализ теории Эрикsona [22], возрастной период – от 12 до 20 лет, стадия социализации – юношеский возраст, характеризуется осмыслением своей социальной роли, вызванной физиологическими изменениями организма. Малые и большие кризисы детского и юношеского возраста связаны с трансформацией отношений с окружающей социальной средой. Возрастные особенности кризиса подростков обусловлены, прежде всего: 1) ростом и накоплением знаний, умений и навыков; 2) физиологическими изменениями; 3) осмыслением социальной роли; 4) формированием центральной формы эгоидентичности; 5) самоутверждением, самоопределением себя и своего места в жизни.

Цель данной работы в подборе и научной проверке комплекса методов исследования, обеспечивающих методологическую верификацию выдвинутых нами гипотез в процессе диссертационного исследования на соискание кандидата педагогических наук.

Достижение цели обеспечивалось реализацией следующих задач:

- 1) определение и учет параметров и факторов педагогического процесса, влияющих на эксперимент;
- 2) определение сформированных нравственных качеств и личностных результатов нравственной социализации старшеклассников, подбор психолого-педагогического диагностического инструментария для измерения данных показателей;
- 3) формирование контрольной и экспериментальной группы 9-ти классников для проведения констатирующего эксперимента по определению уровня развития показателей нравственной социализации, а также динамики развития;
- 4) организация педагогических условий для проведения формирующего эксперимента в экспериментальной группе 9-ти классников, нацеленного на формирование и развитие у старшеклассников нравственных качеств, ценностей, норм, нравственной самооценки, мотивации и модели поведения.

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ

Экспериментально-опытная работа по проверке модели включала анализ и использование комплекса методов по изучению уровня нравственной социализации обучающихся 9-х классов, которые необходимы субъектам образовательного пространства школы. Научное педагогическое исследование проводилось в 9-х классах средней общеобразовательной школы (далее – СОШ) №73 и лицее «Кунан»

города Актобе (Казахстан) в течение двух учебных годов – 2018-2019, 2019-2020 (таблица 1).

Таблица 1. Базы научного исследования

Учреждения образования	2018-2019	2019-2020
СОШ №73	Экспериментальные группы	
	9 «А» класс 25 обучающихся	9 «А» класс 25 обучающихся
Лицей «Кунан»	Контрольные группы	
	9-ый класс 17 обучающихся	9 «Э» класс 25 обучающихся

Всего по казахстанским школам педагогическим исследованием было охвачено 211 человек: 92 обучающихся девятых классов, а также приобщены и задействованы 27 педагогов и руководителей образовательных учреждений, 15 экспертов и 77 родителей.

Теоретический анализ актуальной научной литературы по проблемам социализации подростков, нравственного воспитания и социализирующего потенциала образовательного пространства школы, педагогические наблюдения и изучение школьных программ, материалов и процесса нравственной социализации девятиклассников на констатирующем этапе исследования определили необходимость разработки целевой программы нравственной социализации, педагогического проектирования модели и необходимых для этого процесса организационно-педагогических условий.

Методы исследования были детерминированы спецификой проблемы, задач и содержания эксперимента. В методическое обеспечение эксперимента вошли все педагогические материалы и виды работ, необходимые для организации экспериментального опыта: учебные планы и программы, внеучебные планы и программы, разработка воспитательных мероприятий и тематического глоссария по процессу, разработка сетевой инфраструктуры в условиях образовательного пространства школы и организованной внешкольный среды, разработка методических рекомендаций, подборка информационных ресурсов.

Методический инструментарий эксперимента формировался с целью измерения и фиксации состояния, уровня и условий педагогического обеспечения эффективности в общеобразовательной школе. На данном этапе научного исследования были подобраны анкеты, тесты, опросники, подготовлены план и бланки для фиксации ответов.

Учитывая специфику возрастного периода и психологии старшеклассников,

совместно с педагогами и экспертами (психологами, методистами, руководителями образовательных, методических объединений и экспериментальных площадок) были обсуждены и определены формат мероприятий и методы педагогического участников эксперимента.

РЕЗУЛЬТАТЫ ЭКСПЕРИМЕНТА / РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Согласно научному алгоритму педагогического эксперимента нами были использованы и учтены следующие параметры и факторы педагогического процесса, которые влияют на объект нашего эксперимента:

1) компоненты педагогического процесса – цели, методы, программы воспитания и социализации старшеклассников, планы мероприятий, планы работы с педагогами, родителями, внешними организациями;

2) стремление к новизне, к оригинальности поведения (иногда отклоняющегося), желание понимать, достигать, бороться, утверждаться, пытаться изменить существующую систему оценок и взглядов, принятых в среде ближайшего окружения [11];

3) действия участников педагогического процесса – мероприятия, родительские собрания, классные часы, коучинги с родителями и старшеклассниками и т.д.;

4) отношения старшеклассников к школе и педагогам, к учебе и труду, к обществу и миру – точка зрения, мировоззрение, оценка, суждения, мнения.

Экспериментально-опытная работа в школе №73 и лицее «Кунан» осуществлялась в три практических этапа исследования: констатирующий, формирующий и контролирующий. Каждый учебный год были взяты новые 9-ые классы с целью педагогической проверки, корректировки и фиксации полученных предварительных данных в первый год проведения эксперимента. Основными задачами данной экспериментально-опытной работы были определены следующие:

1) проблемно-теоретический анализ социализирующего потенциала современной общеобразовательной школы в условиях трансформирующегося общества и глобальной смены ценностей, норм, культуры и традиций социальных институтов, применение полученных результатов и рекомендаций;

2) апробирование в образовательной среде школы авторской содержательно-деятельностной модели педагогического сопровождения, которая опирается на теории духовно-нравственного воспитания, концепции гуманистической педагогики, основанные на ценностном, культурно-логическом, деятельностном, аксиологическом, системном подходах;

3) обоснование и внедрение программы для организации эффективных педагогических условий;

4) экспериментальное апробирование выявленных организационно-педагогических условий в деятельности педагогов и родителей;

5) рекомендации по внедрению научно-практических разработок для всех субъектов образовательного процесса, воздействующих на эффективность педагогических условий.

ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ

С целью получения исчерпывающих данных и исключения непроверенных фактов воздействия, на констатирующем этапе эксперимента нами была изучена внешняя среда нравственной социализации девятиклассников обоих школ – социализирующая инфраструктура внешкольной среды. Так, было выявлено, что внешнюю социокультурную среду нравственной социализации данных обучающихся образуют следующие учреждения – организации дополнительного образования, учреждения спорта, культуры и медицины, общественные организации. Нами были получены.

Рис. 1. Доля организаций внешкольной среды (%)

Данные позволяют отметить, что основными агентами во внешней среде социализации обучающихся 9-х классов являются организации дополнительного образования (35%) и спорта (25%). Аналогичную среднюю позицию заняли учреждения культуры (15%) и общественные организации (15%), низкий показатель доли участия в демонстрируют учреждения медицины (10%). Наблюдается средний и низкий уровень социального сетевого взаимодействия в школы №73 и лицея «Кунан». В качестве рекомендаций были выдвинуты следующие предложения:

1) разработка Программы нравственной социализации и воспитания старших школьников и включение в социокультурную инфраструктуру внешней среды школы таких организаций, как – религиозные объединения, волонтерские организации, производственные предприятия, колледжи и вузы, Департамент внутренних дел, организации по защите природы и экологии, государственные органы местной исполнительной власти;

2) отмечена важность целенаправленного участия данных организаций в совместном системно-деятельностном процессе. Статистика роста преступности среди подростков, жестокого обращения с животными, раннего материнства, принятия и ухода в радикальный ислам требуют усиления социально-деятельностного партнерства в;

3) действующие педагогические условия и уровень сотрудничества с данными организациями пока не носят системно-деятельностного и содержательного характера, о чем также свидетельствуют соотнесенный уровень проводимых мероприятий и

статистика вышеуказанных фактов. Уровень разовых мероприятий и формальных видов сотрудничества не обеспечивают на должном уровне системно-деятельностного процесса в организованной внешней среде;

4) социальное сетевое партнерство и участие данных организаций в должны подкрепляться соответствующими методическими инструментами, подвергаться педагогическому анализу, контролю и корректировке;

5) возникает необходимость в совместных социально-педагогических проектах, ориентированных на и основанных на региональных проблемах социума, образования и воспитания.

Вместе с социализирующим потенциалом и педагогическими возможностями, констатирующий этап эксперимента установил исходный уровень нравственной социализации подростков в соответствии с вышеуказанными нами критериями и факторами педагогического процесса. Были подвергнуты анализу содержание и формы в условиях взаимодействия школы, семьи и внешних организаций социума.

В исследовании нами были использованы методики, широко применяемые в психолого-педагогической диагностике и опирающиеся на различные критерии оценки уровня нравственности: анкета «Нравственные понятия», методики – «Диагностика нравственной самооценки», «Диагностика отношения к жизненным ценностям», «Диагностика этики поведения» и «Диагностика нравственной мотивации», фронтальные тематические беседы, коучинги.

Коучинг понимается как педагогическая поддержка и сопровождение обучающегося, нацеливание его на конкретный результат. «Коучинговый подход к образованию и воспитанию заложен в Федеральном законе «Об образовании в Российской Федерации» [26, с. 165]. Вслед за авторами отмечаем достоинство коучинга, которое предполагает «повышение эффективности и раскрытие потенциала обучающихся при решении личных и деловых ситуаций» [26, с. 165].

Для изучения уровня необходимо применять комплексные методики психолого-педагогической диагностики и педагогического наблюдения, которые позволяют своевременно фиксировать и реагировать на выявленные проблемы в формировании нравственных качеств личности старшеклассника.

Разработанная нами модель педагогического сопровождения на рис. 2 включает 5 блоков организационно-педагогических условий – 1) проблемно-постановочный, 2) концептуальный, 3) процессуальный, 4) результативный, 5) контрольно-оценочный. Первый блок включает постановку проблемы, цель и задачи педагогического проектирования НСС.

Второй блок – концептуальный формируется 5-ю структурными компонентами процесса – когнитивный, ценностный, деятельностный, адаптационный, коммуникативный. Совокупность данных компонентов служит основанием для построения логики педагогического проектирования, которая учитывает: сущностные характеристики процесса; социализирующий потенциал школы; преобразование действия по реализации социализирующего потенциала школы.

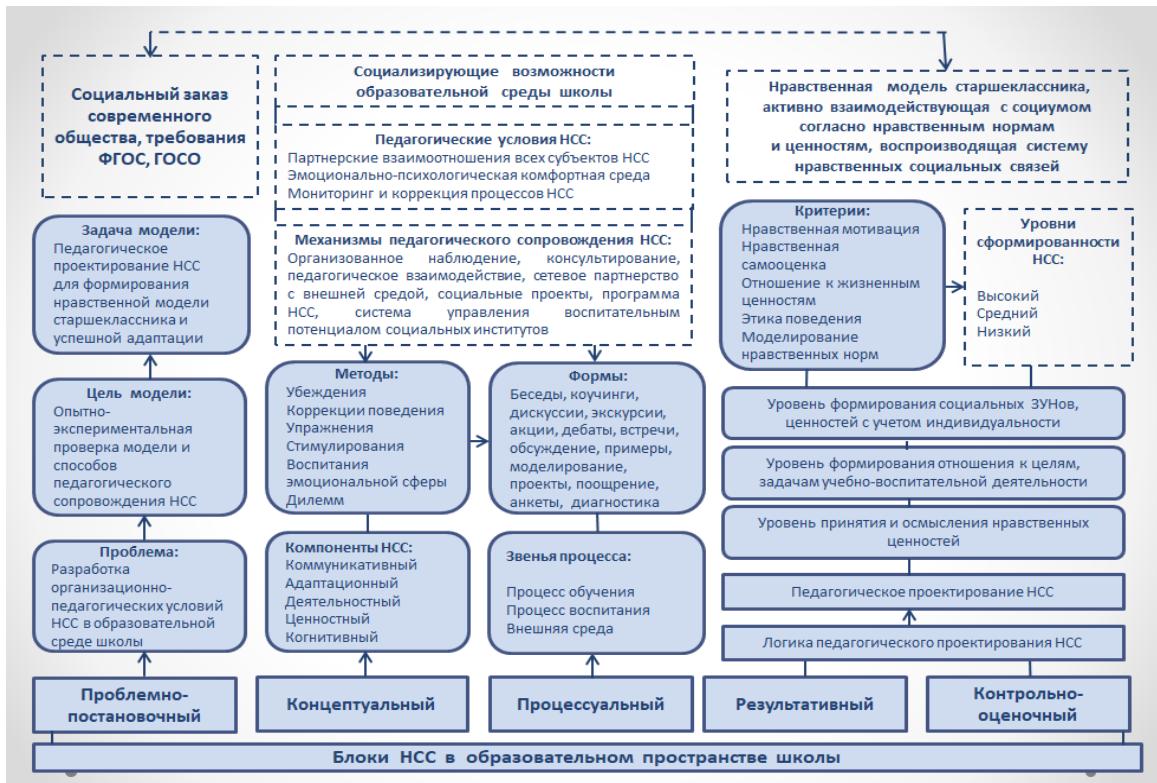

Рис. 2. Модель педагогического сопровождения

Третий, процессуальный блок включает следующие структурные звенья – процесс обучения; процесс воспитания; внешкольную среду. В процессе изучения учебных дисциплин (процессе обучения) формируются общекультурные, базовые компетенции; информационно-коммуникативные компетенции, профессиональные и социально-экономические компетенции. В процессе воспитания – диагностическое целеполагание, педагогическое всех субъектов, контроль и коррекция результатов педагогической работы с учетом критериев.

Формируются компетенции, ориентированные на выполнение требований ФГОС (РФ) и ГОСО (РК), а также предъявляемые развитием современного общества. О внешкольной среде было представлено выше при анализе основных учреждений социального сетевого взаимодействия и даны соответствующие рекомендации. Эффективность педагогических условий изучаются в четвертом и пятом блоках модели – результативном и контрольно-оценочном, которые предполагают определение: 1) уровня принятия и осмыслиения старшеклассниками нравственных ценностей; 2) уровня формирования отношения к целям и задачам учебно-воспитательной деятельности; 3) уровня реализации социальных ЗУНов, ценностей с учетом индивидуальности обучающегося. Уровни сформированности оцениваются по шкале – высокий, средний, низкий. На результативном этапе осуществляются – педагогическое проектирование; разрабатываются механизмы формирования педагогической системы и условий; проводятся педагогический контроль, корректировка и педагогическая диагностика с учетом критериев модели нравственной социализации.

ОСНОВНЫЕ ВЫВОДЫ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Таким образом, констатирующий этап эксперимента определил следующие организационно-педагогические условия, полученные в результате реализации разработанной нами модели:

1. Интегрирование учебной деятельности учителей-предметников, педагогов дополнительного образования и профильных специалистов учреждений внешней среды школы по реализации Программы «Нравственная социализация и воспитание старшеклассников» и методико-технологического обеспечения процесса НСС в образовательном пространстве школы.

2. Организация системно-деятельностного социального партнерства школы с учреждениями – агентами внешней социокультурной среды (организации дополнительного образования, общественные организации, учреждения культуры, спорта и медицины, производственные предприятия, колледжи и вузы, религиозные объединения), и дальнейшую эффективную интеграцию в трансформирующемся обществе.

3. Организация внеучебной, воспитательной деятельности учителей школ, педагогов дополнительного образования и родителей в проведении совместных мероприятий с целью формирования школьной и внешкольной этнокультурной воспитательной среды, актуализирующей ценностную роль культурных традиций семьи, народной педагогики в.

4. Активизация сетевого социального взаимодействия образовательных, семьи и учреждений внешней среды школы, ориентированного на системное формирование личностных результатов нравственной социализации через организацию коучингов, элективных курсов, тренингов, вебинаров, форумов, социальных проектов, которые будут вовлекать воспитательный и социально-развивающий потенциал данных объектов и субъектов.

5. Моделирование и применение кейсов социальных реалий как воспитывающих и социализирующих инструментов старших школьников с целью формирования актуальных компетенций нравственной мотивации, самооценки, рефлексии и эффективной интеграции в турбулентную систему социальных отношений.

Сформированные организационно-педагогические условия модели обеспечивают: эффективный процесс в образовательной и внешкольной среде; развитие значимых нравственных качеств личности старшеклассника; социально-психологическую готовность старшеклассников к личностному саморазвитию, к самоидентификации, самоактуализации и самоменеджменту; положительную стимуляцию к успешной интеграции в социуме и нравственной ориентации.

Сущностная характеристика в образовательном пространстве школы заключается в педагогической коррекции процесса социализации, согласующейся с приоритетами и ведущей тенденцией возрастной периодизации личности старшего школьника. Эффективность процесса обеспечивается организованным социальным сетевым взаимодействием с учреждениями внешней социокультурной среды.

Список использованной литературы:

1. Абдулкиримов Н.А. Нравственно-правовая социализация индивида в обществе // Молодой ученый. 2018. №10 (196). С. 140-142.
2. Имангалиев А.С. Прогрессивные идеи и опыт народного воспитания у казахов. Уральск: ЗКГУ, 2017. 129 с.
3. Никандров Н.Д. Воспитание и социализация в современной России: риски и возможности // Вестник Университета Российской академии образования. №4. 2006. С. 8-25.
4. Гаязов А.С. Образование как пространство формирования личности гражданина. М.: Владос, 2006. 284 с.
5. Захарченко М.В. Система духовно-нравственного воспитания в образовании Калининградской области. Материалы исследования. Калининград: Изд-во Калининградского ОблИРО, 2017. 254 с.
6. Кобазева Ю.А. Исследование процесса социализации современных подростков в отечественной психологии // Психология обучения. 2007. №5. С. 47-55.
7. Адамова А.Г. Сущность духовно-нравственного воспитания учащихся в контексте системного подхода А.Г. Адамова // Вестник университета Российской Академии образования. 2008. № 1 (39). С. 26-27.
8. Кондаков А.М. Духовно-нравственное воспитание в структуре Федеральных государственных стандартов общего образования // Педагогика. 2008. № 9. С. 13-20.
9. Сапа А.В. Поколение Z – поколение эпохи ФГОС // Инновационные проекты и программы в образовании. 2014. № 2. С. 24–30.
10. Гурьянов А.С. Социализация личности в процессе образования // Сборник научных материалов «Решетневские чтения». Красноярск: Сибирский госуниверситет науки и технологий им. акад. М.Ф.Решетникова, 2017. С.677-678.
11. Мудрик А.В. Психология и воспитание. М.: МПСИ, 2006. – 472 с.
12. Милёхин А.В. Актуальные проблемы социализации старшеклассников в образовательном учреждении // Психологическая наука и образование. 2011. №3. С. 122-128.
13. Лебедев В.С. Социальное воспитание школьников. Тюмень: ТОГИРРО, 2007. 168 с.
14. Стратегия педагогического сопровождения // Педагогика и психология домашнего образования: Материалы Всероссийского научно-практического семинара. СПб.: САГА, 2005. С. 58-65.
15. Вариативность социального воспитания школьников. Кострома: Костромской гос. ун-т им. Н.А.Некрасова, 2009. 258 с.
16. Социально-педагогическое сопровождение саморазвития старшеклассников // Материалы международной конференции «Социально-педагогическое сопровождение саморазвития и самоорганизации детей и взрослых». Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2014. С. 278-282.

17. Профилактика и коррекция девиантного поведения подростков в социуме в условиях ценностно-ориентированного воспитания // Известия ДГПУ. Т.10. №2. 2016. С. 52-57.
18. Милёхин А.В. Психологическая грамотность как психолого-педагогическое условие социализации старшеклассников // Психологическая наука и образование. 2012. №2. С. 3-23.
19. Социально-философский анализ процесса социализации молодежи как фактора развития общества // Credo New. 2008. № 3. С. 7.
20. Кириллина Т.Ю., Омельницкая Н.В. Особенности нравственной социализации молодежи в современной России. М.: ЛитРес, 2018. 160 с.

G.I. Biisova, Master of Management,¹

*¹Graduate M. Akmulla Bashkir State Pedagogical University,
Ufa (Russia)*

Annotation

This article discusses the results of the experimental work on the implementation and verification of the model of moral socialization of high school students in the educational space of the school within the framework of the dissertation work aimed at scientific substantiation and experimental verification of the effectiveness of pedagogical support of moral socialization.

Keywords: *moral socialization; socialization of high school students; pedagogical experiment; model of moral socialization.*

Г.И. Биисова, менеджмент магистр, PhD докторант¹

*¹М.Акмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық
университетінің аспиранты,
Уфа (Ресей)*

Аннотация

Бұл мақалада мектептің білім беру кеңістігінде жоғары сынып оқушыларының адамгершілік әлеуметтену моделін жүзеге асыру және тексеру бойынша эксперименттік жұмыстың нәтижелері ғылыми негіздеуге және моральдық әлеуметтенуді педагогикалық қолдаудың тиімділігін эксперименталды тексеруге бағытталған диссертациялық жұмыс шеңберінде қарастырылады.

Кілт сөздер *Моральдық әлеуметтену; орта мектеп оқушыларының әлеуметтенуі; педагогикалық эксперимент; адамгершілік әлеуметтену моделі.*

МРНТИ 15.41.61

Мамбеталина А.А. магистр, ст.преподаватель¹

Бактығалиева М.Н. студент группы ПиП-101¹

*¹Баишев университет
E-mail: aygerusha@mail.ru*

ТРАДИЦИИ НАРОДОВ КАЗАХСТАНА: ПОТЕНЦИАЛ ТОЛЕРАНТНОСТИ

Аннотация

В статье рассматриваются традиции народов Казахстана. Традиции которые помогают детям понять о важности толерантности в нашей многонациональной стране. Казахские культуры образовавшиеся своеобразный симбиоз обычаем и традиций, которые удивительно гармонично сочетаются и дополняют друг друга, пронизывая все этапы жизни человека.

Ключевые слова: толерантность, традиция, обычаи, культура, гостеприимство.

Если поставить себе задачу, рассказать о всех традициях и обычаях казахского народа в одной статье, то она получится слишком длинной, поэтому мы попытаемся рассказать о наиболее ярких и интересных обычаях и традициях казахов. Богатейшая культура казахского народа сохранила множество традиций и обычаем, почитаемых и передаваемых из поколение в поколение на протяжении многих веков. Большое влияние на их формирование оказали исторические события и религиозные мировоззрения. В частности многие традиции и обычай уходят корнями в тенгрианство, языческие представления об устройстве мира, существовавшие до принятия ислама. В то же время они тесно переплетаются с мусульманскими обычаями. Таким образом в казахской культуре образовался своеобразный симбиоз обычаем и традиций, которые удивительно гармонично сочетаются и дополняют друг друга, пронизывая все этапы жизни человека: рождение ребенка, период беременности и родов, и свадьба, послесвадебный период, замужество, воспитание детей на разных этапах развития, обычай гостеприимства, особенности приема гостей, устройства праздников и поминок, погребально-поминальный обряд и самые разнообразные моменты и сферы жизни [1].

Невозможно не отметить традиционное уважительное и почтительное отношение к старшему поколению, уважение к мудрости, почитание предков. У казахского народа принято считать своим долгом - знать всех своих предков до седьмого колена. Эта традиция исходит из тенгрианства. Согласно древним верованиям, у человека есть душа, которая не нуждается в физической пище, но пищей для нее является дух предков Аруах. Если человек совершает дурной поступок, предает честное имя своих предков, то он тем самым оскорбляет духов Аруахов, а значит и Тенгри . Поэтому человек четко осознавал, что его деяния будут отражаться на семи последующих его поколениях. А если человек прожил достойную уважения жизнь, то духи будут благосклонны к его потомкам.

Другой отличительной чертой казахского народа является и является гостеприимство. Обычаем и традиций связанных с гостеприимством у казахов очень много. Так обязанностью хозяина и хозяйки считалось радушно встретить и накормить гостя. Казахская кухня всегда славилась разнообразием вкуснейших мясных блюд и деликатесов, таких как бешпармак, казы, шужук и.т.д., а также полезными напитками: кумыз, шубат, айран и конечно чай. К слову, у казахов существует целый обряд правильной разделки мяса при подаче на стол. В нарядной юрте накрывали

праздничный дастархан, пели песни, танцевали, играли на музыкальных инструментах. Считалось большим позором для хозяина, не напоить гостя чаем и не накормить тем, чем богат. Также было высшей бес tactностью показать гостю свое плохое расположение духа. У казахского народа существуют множество пословиц и поговорок связанных с гостеприимством, одна из которых переводится, как "Если гость приходит, счастье в дом приводит!". Хозяева дома всегда стремились, чтобы гость ушел в хорошем настроении, обязательно давали в дорогу гостинец. А если в гости приходил ребенок, то его обязательно угождали чем-нибудь вкусеньким и дарили небольшой подарок. Существовало поверье, что если ребенок уйдет из гостей расстроенный, то заберет с собой счастье из дома [2].

Свои особенности имеет и воспитание детей у казахов. Корни их уходят в глубокую древность. Например, такой обычай, как выведение из 40 дней ребенка связан с древними представлениями о том, что первые 40 дней ребенок наиболее подвержен влиянию злых духов, и что они могут наслать на него болезни или подменить ребенка. Поэтому ребенка до 40 дней никому не показывали, кроме самых близких. И даже первые казахские колыбельные скорее напоминают заговоры, чем песни, смысл которых заключается в том, чтобы обмануть злых духов и отогнать их от младенца.

Некоторые традиции и обычаи казахского народа имеют религиозный характер. Например, обрезание крайней плоти у мальчиков или сундет. Обряд этот зародился в арабских странах, и уже позже пришел к казахскому народу вместе с мусульманской религией. Сундет - это очень важное событие для любого мальчика, так как этот обряд присоединяет его к мусульманскому миру, ведь о необходимости обрезания крайней плоти говорится в Коране. Сундет - это далеко не рядовое событие и по этому поводу как правило устраивали большой праздник и ребенка в этот день поздравляли и дарили много подарков [3].

Еще одной особенностью воспитания детей у казахов является то, что большую роль в воспитании играли бабушки и дедушки, которые были основными носителями традиций, обычая, опыта и мудрости народа. Первенцы в семье традиционно считались детьми свекра и свекрови. Усыновленные таким образом дети традиционно были любимчиками в семье. Большую роль в воспитании играл народный фольклор. Как только ребенок учился говорить, его сразу обучали песенкам, поговоркам, стихам. У казахского народа всегда ценилось красноречие, умение импровизировать, экспромтом слагать стихи и песни. Не зря айтыс пользуется такой популярностью и в наше время. Многому дети обучались в игровой форме уже с самых маленьких лет. Всем известно, что нормы общественной и хозяйственной жизни, ценности закладываются в первую очередь в семье. Дети наблюдая за работой взрослых: дочери - за ремеслами матерей, сыновья - за хозяйственными делами отцов, - постепенно и сами тянулись поучаствовать в процессе и помочь. Так понемногу приобретая жизненные навыки уже к первому жизненному отрезку - мушелю, к 12 годам девочки становились хорошими помощницами матери, а мальчики - молодыми жигитами. Воспитание девочки изначально больше было направлено на семью,

привитию ей главных семейных ценностей, образованию же мальчика уделяли гораздо большее внимания, так как ему предстояло стать главою семьи, решать сложные хозяйствственные вопросы [4].

Еще одной характерной чертой казахского народа является его сплоченность, взаимовыручка и взаимопомощь. Жители одного аула всегда были как одна большая семья. Если у кого-то случалась беда, то соседи и родственники обязательно стремились помочь. Выручали "всем миром". Правило для любого казаха - никогда не оставлять близких и родственников в беде, хранить честь и достоинство своей семьи и рода.

В современном Казахстане многие обычаи потеряли свою актуальность, ввиду изменения ритма и уклада жизни, а также под влиянием исторических факторов. Женщины стали более эмансипированными и уже не обязательно полностью посвящают себя семье и детям, а стремятся достичь карьерных высот наравне с мужчинами. Такой обычай, как воровство невесты хоть и случается, но в большинстве случаев при согласии невесты, когда например родители невесты против свадьбы. Если же подобный факт случается без согласия девушки, то существует ряд уголовных статей предусматривающих наказание в зависимости от инкриминируемой статьи. Но многие обычаи и традиции наоборот возрождаются из забытья . Это - детские обычаи, связанные с рождением ребенка и свадебные. Стало модным проводить традиционную казахскую свадьбу в национальной свадебной одежде жениха и невесты, с соблюдением основных этапов традиционной свадебной церемонии. Свадебная одежда хоть и претерпела изменения, но в современном наряде прослеживаются элементы казахского орнамента, колоритность образа в целом. На голову невесты вновь одевают саукеле. Возрождаются национальные ремесла, такие как валяние шерсти, ювелирное мастерство, выделка кожи, изготовление музыкальных инструментов и т.д. Все это свидетельствует о живом интересе прежде всего молодого поколения к истории своего народа [5].

Все обычаи и традиции казахского народа можно условно разделить на обычаи и традиции, связанные со сватовством и свадьбой, с рождением и воспитанием ребенка, обычаи гостеприимства, различные обычаи в быту, и погребально- поминальный обряд.

Территория нашего государства всегда являлась местом пересечения и взаимодействия цивилизаций, культур и религий, оказавших на разных этапах времени огромное влияние на ход исторического развития. Земли Казахстана стали своеобразным мостом между Востоком и Западом, превратившись в один из ключевых отрезков Великого Шелкового пути, который связывал страны посредством торгового и культурного обмена. Поэтому современный полигэтнический и поликонфессиональный Казахстан является наследником вековых духовных и культурных традиций. Казахстан является собою пример взаимоотношений, которые характеризуются взаимопониманием различных общественных групп, исключающих проявления ненависти, розни и любых форм насилия [6].

«Прочным фундаментом казахстанского общества стали толерантность, мир и

согласие всех 140 этносов и 46 конфессий. Нам удалось осуществить синтез западных ценностей и восточных традиций», – отметил Президент Казахстана Н. А. Назарбаев, открывая в Астане Саммит Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе. Основой такого положения вещей является не только историческая преемственность традиций толерантности в Казахстане, но и целенаправленная государственная политика, направленная на создание атмосферы терпимости, взаимоуважения, неприятия обособленности, а также этнических и религиозных крайностей, проявлений национальной или конфессиональной розни.

В основе идеи казахстанского патриотизма лежат глубокие исторические корни, традиции толерантности, сформированные под влиянием номадической культуры. Важными чертами казахского этноса являются восприимчивость и открытость всему новому, коммуникабельность, терпимость. Эти качества позволили казахскому социуму создать уникальное пространство для взаимодействия между двумя цивилизациями –Азией и Европой –и одновременно предопределили высокую конкурентоспособность казахстанской нации в условиях постоянных перемен. Национальная политика РК строится на прозрачных и четко постулированных принципах, среди которых поиск межэтнического взаимодействия, общественная стабильность и верховенство закона. К достижениям в этой сфере, без сомнения, можно отнести инициативу Президента о создании Ассамблеи народа Казахстана, ее региональных представительств и национально-культурных центров действенных инструментов гражданского общества, учитывающих злободневные интересы и чаяния представителей всех наций и народностей, населяющих Казахстан [7].

Казахстанский патриотизм должен стать реальной основой диалога и мирного взаимодействия представителей разных этнических групп и религиозных конфессий. Задача формирования патриотизма у современной молодежи сегодня может быть отнесена не только к разряду актуальных, но также и наиболее трудных.

В этих условиях механизмы согласия и толерантности, созданные в Республике Казахстан, способны оказать позитивное воздействие на преодоление системных проблем современного миропорядка, связанных с кризисом мультикультурализма, проблем взаимного восприятия друг друга представителями разных народов и культур.

Список использованной литературы:

- 1 Азимханов Т. Республиканский научно-методический журнал «История Казахстана». № 5, 2004, Алматы. [24-27 б.]
- 2 Устинова Н. Формирование установок толерантного сознания: от морального долга к правовой потребности. - М.: МГУ, 2002. [150-152 б.]
- 3 Доклад РК о состоянии толерантности и профилактики экстремизма в Казахстане. - Алматы, 2004. [11-12 б.]
- 4 Чернышов Ю. Уровень толерантности у различных национальностей. - М., 2004. [46-47 б.]

- 5 Репенецкий А. Этническая толерантность и этнические стереотипы подростков. - Ростов-на-Дону, 2004. [154-155 б.]
- 6 Тучкова Т. Вопрос о проявлении и факторах формирования толерантного сознания. - М., 2004. [53-54 б.]
- 7 Отчет девятой сессии Ассамблеи народов Казахстана «Стратегия и тактика согласия». - Астана, 2006. [4-5 б.]

Mambetalina A.A.¹

Baktygaliева M.N.¹

¹Baishev University

TRADITIONS of PEOPLE of KAZAKHSTAN: POTENTIAL of TOLERANCE

Abstract

The article discusses the traditions of the peoples of Kazakhstan. Traditions that help children understand the importance of tolerance in our multi-ethnic country. Kazakh cultures have formed a kind of symbiosis of customs and traditions that are surprisingly harmoniously combined and complement each other, permeating all stages of human life.

Keywords: *tolerance, tradition, custom, culture, hospitality.*

Мамбеталина А.А.¹

Бактыгалиева М.Н. ПжП 301-төп¹

¹Башиев университет

E-mail: aygerusha@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІ: ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫҢ ӘЛЕУЕТІ

Аннотация

Мақалада Қазақстан халықтарының дәстүрлери қарастырылады. Біздің көпұлтты мемлекетті толеранттылық ұғымының маңызын балаларға түсінуге көмектеседі. Қазақ мәдениеттері адам өмірінің барлық кезеңдерін қамти отырып, бір-бірін ғажайып үйлесім тауып, толықтырып отыратын әдет-ғұрыптар мен дәстүрлердің өзіндік симбиозын қалыптастыруды.

Кілт сөздер: *Толеранттылық, салт-дәстүр, мәдениет, патриотизм.*

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТ 06.73.65.

Бухарбаев Ш.М. э.з.к., доцент¹

Қонақова Г.М. магистр¹

Бекмуратова Н.С. магистрант¹

¹Баишев Университеті

САҚТАНДЫРУ ДЕПОЗИТТЕРІН ЖЕТІЛДІРУДІҢ НЕГІЗГІ
БАҒЫТТАРЫ

Аннотация

Сақтандырудың объективті түрде дамуы мемлекеттің ұзақ мерзімді муддесіне сәйкес келетін, қоғамның әлеуметтік және экономикалық тұрақтылығымен анықталатындығы айқын. Сақтандыру ісі өзінің даму тарихында қоғамның әлеуметтік-экономикалық міндеттерімен және мемлекеттің саясатымен әрқашанда тығыз байланысты болды.

Сақтандыру нарығы түрлі секторларының арақатынасы, сақтандыру қорының мөлшерлері бойынша сақтандыру және қайта сақтандыру компанияларының саралау, коммерциялық қызметтің әртараптандыру мәселелері бойынша және ұлттық сақтандыру нарығының құрылымдық түрғызылуын және оның негізгі қосымша жүйесін тұтас алғанда осы уақытқа дейін жалпы танылған белгілері жоқ. Сақтандыру дамуының алғашқы жолында таралған сақтандыру нарығының құрылымдық бөлшектеп байланыстыруы пайда болады. Нашар дамыған сақтандыру қызметтерінің ұлттық нарықтары міндетті сақтандыруға сүйенеді, ал нарықтық экономикасы дамыған елдерде ерікті сақтандырудың алуан түрлілігі басым. Сонымен, бір қалыпсыз қабылдауда міндетті және ерікті сақтандырудың ара-қатынасы сақтандыру қызметтері нарығының жетілу көрсеткіші болып табылады, дегенмен де оның жетілуіне нақты мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясаты айтарлықтай әсер етеді. Сондықтан міндетті және ерікті сақтандырудың арақатынасының белгілері сақтандыру нарығының құрылымдық ұйымын зерттеген кезде маңызды мәні болғанымен абсолюттік түрғыдан таныла алмайды.

Кілт сөздер: Сақтандыру жүйесі, сақтандыру қатынастары, сақтандыру нарығы, сақтандыру полисі, депозит, депозит нарығы, сақтандыру депозиті.

Сақтандыру дамуының алғашқы жолында таралған сақтандыру нарығының құрылымдық бөлшектеп байланыстыруы пайда болады. Нашар дамыған сақтандыру қызметтерінің ұлттық нарықтары міндетті сақтандыруға сүйенеді, ал нарықтық

экономикасы дамыған елдерде ерікті сақтандырудың алуан түрлілігі басым. Сонымен, бір қалыпсыз қабылдауда міндетті және ерікті сақтандырудың ара-қатынасы сақтандыру қызметтері нарығының жетілу көрсеткіші болып табылады, дегенмен де оның жетілуіне нақты мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясаты айтарлықтай әсер етеді.

Экономикасы әлеуметтік бағдарланған жоғары дамыған елдерде сақтандырудың міндетті түрлерінің үлесі әжептәуір жоғары болып қалуда.

Ол қоғамның барлық қажетті қызмет түрлерінің үздіксіз қызмет етуін қамтамасыз етеді және сақтандыру жағдайлары болған кезде азаматтардың табысына, өмір деңгейіне қолдау көрсетеді.

Жалпы, нарықтық қатынастар сақтандыру оқиғасының нақты мүмкіншілігімен байланысты опат болу немесе мүлікті бұзуға, табысты жоғалтуға әкеліп соғатын сақтандыру мұдделерінің жаңа спектрінен туындаиды. Заман талабына сай сақтандыру қарым-қатынасының қарқынды дамуы келесі факторларға негізделеді: экономиканың мемлекеттік емес секторының күшеюі, сақтандыру қызметінің сұраныс көзі занды және жеке тұлғалардың жеке меншіктерінің алуан түрлі болып дамуы және де олардың көлемінің өсуі, қолайсыз жағдайда мемлекеттік кепілдік көлемінің қысқаруы, экономикалық және басқа да мәселе бойынша шетел мемлекеттерімен қарым-қатынастың дамуы. Осы жағдайдың барлығы сақтандыру қызметінің барынша жетіліп, өз алдына сақтандыру нарығы өзара қызығушылықтың болуынан сақтандырушы мен сақтанушы арасындағы экономикалық қарым-қатынастардың шығуына себепші болады.

Сақтандыру нарығы – ерекше әлеуметтік-экономикалық құрылым, сатып алу мен сату обьектісі сақтандыру қорғанысы болатын және де оған деген ұсыныс пен сұраныс қалыптасатын ерекше ақша қатынасының саласы. Кең мағынасында, сақтандыру нарығы сақтандыруға қатысты барлық экономикалық қатынастың жиынтығын білдіреді. Ал тар мағынасында, сақтандыру нарығы сақтандыру қоғамдарының жиынтығы. Бұгінде сақтандыру нарығының қатысушылары болып сатушылар, сатып алушылар және делдал тұлғалар, сондай-ақ олардың ассоциациялары болып табылады. Сатушылардың белгісі сақтандырушы және қайта сақтандырушы компаниялармен анықталады. Ал сатып алушы ретінде сатушымен сақтандыру келісімшартына отыруға бел буған жеке және занды тұлғалар – сақтанушылар анықталады. Сатушы мен сатып алушының арасына делдалдық қызметті өз күштерімен сақтандыру келісімшарттарын жасайтын агенттер және сақтандыру брокерлері атқара алады.

Бұгінгі күні елімізде сақтандыру нарығының негізгі екі түрі орын алған, яғни олар: өмірді сақтандыру мен жалпы сақтандыру. Мұнымен қатар міндетті және ерікті сақтандыру топтары ерекшеленіп отыр. Сонымен қатар, елімізде «Сақтандыру қызметі туралы» Заңға сәйкес міндетті сақтандырудың сыныптары айтылмайды [1]. Бұл ретте әрбір түр сақтандырудың жеке тобы болып табылады. Сақтандырудың міндетті түріндегі әрбір сыныптың мазмұны және оны өткізу шарты жөніндегі қосымша талаптар сақтандырудың осы сыныбын реттеуші заң актілерімен бекітіледі. Сонымен,

Қазақстандағы сақтандыру нарығы инфрақұрылымының қызмет ету

механизмін заман талabyна сәйкес жетілдіру және осы саладағы кездесетін мәселелерді реттеу мен оған ғылыми негізделген ұсыныстар жасаудың қажеттілігі артып отырғандығы белгілі.

Сақтандыру қызметі өзіндік ерекшелігімен ерекшеленеді. Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдай халықаралық стандарттарға сай және қарқынды дамыған сақтандыру қызметін дамытуды қамтамасыз ететін біртұтас сақтандыру жүйесін құруды талап етеді. Сақтандыру секторы қалыпты дамымай мемлекеттің тұрақты дамуы туралы айту қыын.

Сақтандыру қызметі нарығының жеткіліксіз дамуы сақтандыру компанияларына келетін капиталдың аздығынан болып отыр, ол өз кезегінде сақтандыруға деген ынталандырудың жетіспеушілігінен, соның ішінде өмірді сақтандыруға, халықтың отандық қаржы ұйымдарына деген сенімділігінің төмендігі, әсіресе ұзақ мерзімді салымдар жасауға көп халықтың сенбеуінде болып отыр. Сақтандыру нарығының дамымай қалғандығын және оның Қазақстандағы институционалдық аяқталмағандығы мемлекеттік мәселе болып отыр, егер осы мәселені мемлекет шешсе сақтандыру қызметі нарығы экономикалық өсіудің маңызды тұрақты факторы болар еді.

Отандық сақтандыру қызметі нарығының дамуын тежеп отырған негізгі себептер тек сақтандыру қызметін ұсыну тәжірибесінің жеткіліксіздігінде ғана емес, сонымен бірге халықтың өмір сүру деңгейінің төмендігі мен төлемқабілеті бар кәсіпорындардың санының аздығында болып отыр. Осы себептер сақтандыру қызметінің потенциалын анықтап және құру механизмдерін жетілдіруге бағытталған және болашақтағы тенденцияларын қорытындылайтын зерттеулердің жоқтығынан болып отыр.

Сондықтанда, осы мақсатқа жету үшін мына міндеттерді шешу қажет деп есептейміз, яғни;

- бәсекелестік ортадағы сақтандырудың әлеуметтік-экономикалық мәні мен оның жіктемесін нақтылау;
- сақтандыру қызметінің қалыптасуының маңызды бағыты ретіндегі инвестициялық қызметтің сипаттамасын беру;

Сақтандыру компанияларының инвестициялық портфелін басқаруды жетілдіруді қарастыра отырып, сақтандыру резервтерін инвестициялаудағы басымдылық бағыттарына, инвестициялық портфельдің экономика- математикалық моделін және қазақстанның сақтандыру компаниясының инвестиациялық қызметінің механизмін жетілдіріп перспективаларына байланысты ұсыныстар берілді.

Яғни, 2019-2020 жылдар аралығындағы сақтандыру компанияларының портфельдік инвестициялары көбіне мемлекеттік бағалы қағаздар арқылы жүзеге асырылды, мемлекеттік емес бағалы қағаздарға инвестициялар портфельдік инвестициялардың аз ғана бөлігін құрады. Жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытынды шығаруға болады: біздің елімізде әзірge сақтандырурыногы инвестиациялық климаттың дамуының қозғаушы күші болмай отыр. Алайда, соңғы жылдардағы қазақстанның сақтандыру секторының сандық әрі сапалық

көрсеткіштерінің өсуіне байланысты еліміздегі қоррығының шоғырлануы жайында да айту қажет. Нақты қаржылық инструменттерге сақтандыру резервтерін инвестициялау үдерісін талдай келе, біз сақтандыру компанияларының инвестициялық портфелін басқаруды және оның алгоритмін құруды анықтауға әрекет жасадық.

Жалпы, сақтандыру саласы адам өмірінің, негізінен өндірістік және әлеуметтік-экономикалық қызметтің түрлі жақтарын барынша көп қамтиды. Тұрмыстық жағынан алғанда сақтандыру компенсациялық және жинақтау функциясын атқарады. Банктер мен жинақтаушы зейнетақы қорлары сияқты сақтандыру үйымдары да азаматтардың ақшаларымен операция жасайды. Әрине, бұл тұста халықтың сақтандыру институтының өзіне сену деңгейіне де көп нәрсе байланысты. Сақтандыру нарығы проблемаларының біраз бөлігі сақтандыру және сақтандыру қызметі туралы заңнамалық актілердің жетілмегенін туындаиды.

Бұгінде әлемдік сақтандыру нарығын жаһандандыру – бұл біртұтас сақтандыру кеңістігінің қалыптасуына, әдетте, құрылымдық өзгерістерге әкелетін ұлттық сақтандыру шаруашылықтарында заң шығарушылық және экономикалық кедергілердің жойылу үдерісі деп сипатталады. Откен ғасырдың 80-жылдары АҚШ-тың сақтандыру нарығы алған сақтандыру сыйақысының үлесі, әлемдік сақтандыру сыйақысының жалпы көлемінде 50%-ға жуық, европалық елдердің үлесі - 26%-ға жуық, ал Азия елдерінің үлесі - 20%-дан кем болды. Не бары 10 жыл ішінде, экономиканың Еуропа мен Азияда жандануымен іс жүзінде бұл үлестер теңесті, әрі 32%-ға жуық болды. Әлемдік сақтандыру нарығының жалпы құрылымындағы басқа елдердің үлесі алынған сақтандыру сыйақысы жалпы көлемінің 5%-нан аспайды [2].

Сақтандыру ісінде мемлекеттік монополияның ұзақ уақыт болуы сақтандыру нарығы дамуының қарқыны мен сапасына біраз ықпал етті. Экономикадағы жалпыдағдарыстан, сақтандыру тауарын ақшаға айырбастау бойынша экономикалық қатынастарды үйимдастыру жүйесінен және сақтандырушы өндірген тауар ретіндегі сақтандыру қорғанышы жөніндегі қызмет көрсету ерекшелігінен, сондай-ақ халықтың, кәсіпкерлердің және мемлекеттің төмен төлем қабілеттілігінің ұзақ кезеңінен бұл даму киындал, тежелуде.

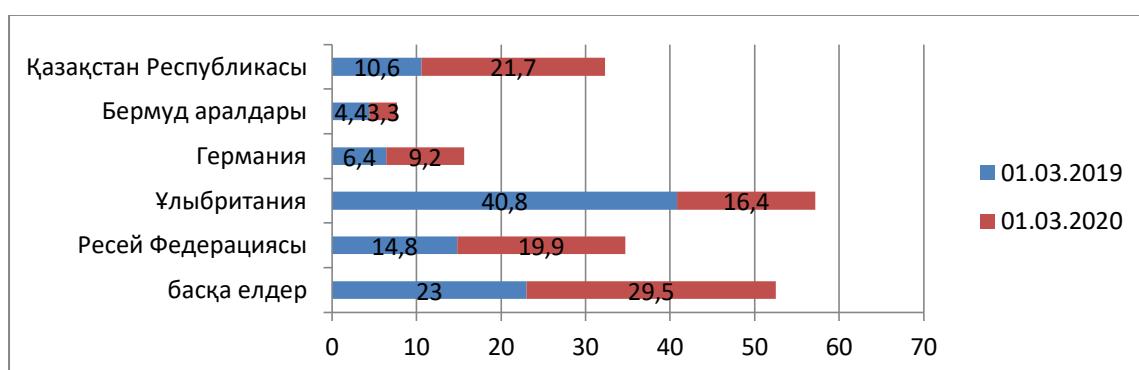

Диаграмма . Дамыған мемлекеттердегі сақтандыру сыйақыларының ЖІӨ-ге қатынасы

Салыстырмалы түрде алсак, Ресей Федарциясында-та ол көрсеткіш 19,9%, Ұлыбританияда – 17,4%, Германияда – 8,2%, Францияда – 10,1%. Осы елдерде жиналған сақтандыру сыйлықақыларының ЖІӨ-ге деген қатынасы әрдайым өсіп келеді [3]. Алайда, сақтандыру нарығының дамуы ЖІӨ-ге тікелей қатысты емес. Сақтандыру секторының дамуы көптеген факторларға тәуелді, әсіресе, халықтың ақшалай табысының өсуіне, жалпы сақтандыру мәдениетінің дамуына, экономика салаларының жинақтаушы сақтандырумен бәсекелестігінің жетістігіне байланысты дамитындығы төмендегі диаграммада көрсетілген.

Сондықтан, әлеуметтік қорғау тек мемлекет шешетін мәселе деп қарау қазіргі заманғы талаптарға сай келмейді. Сонымен қатар, әлеуметтік сақтандыру мен қорғау мәселесі тек жұмысшылар, жұмыс берушілер және мемлекеттің қызметтерінің бірігуінен ғана тиімді болуы мүмкін. Тек осындай түсінік қалыптасса ғана еліміздегі әлеуметтік тәуекелдерге төтеп бере аламыз.

Сондықтанда, сақтандыру нарығының инфрақұрылымын дамыту бөлігінде маңызды мәселе сақтандыру нарығының түрлі қатысушыларын біріктіретін қоғамдық ұйымдарды құру және дамыту болып табылады. Мұндай ұйымдарға оқу бағдарламаларын дайындау, әзірлеу жөніндегі өкілеттіктерді жүктеу және сақтандыру нарығында қызметті жүзеге асыруға ынталы тұлғаларды оқытууды жүргізу, сондай-ақ сақтандыру нарығына қатысушылардың, оның ішінде сақтандыру агенттерінің, андеррайтерлер мен тағы басқа мүдделі тұлғалар қызметін сертификаттау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Казақстан Республикасының «Сақтандыру қызметі туралы» Заңы // 2006 жыл 18 желтоқсан
- 2 *КР заңы № 234-IV сәйкес 30.12.09 ж. толықтырылған*
- 3 Үкіметтің, Ұлттық Банктің, Қаржы нарығын қадағалау агенттігінің 2018-2020 жылдарға арналған экономиканы және қаржы секторын тұрақтандыру жөніндегі бірлескен іс-қимыл Жоспары.
- 4 КР Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігінің статистикалық мәліметтері, 2019-2020 жж.
- 5 Куашбаев С. Страхование: теория, практика, зарубежный опыт. – Алматы, 2016.
- 6 Маянлаева Г.И. Сақтандыру ісінің теориясы және тәжірибесі: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2016.
- 7 Джуманов А.М. Финансы: Учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2016.
- 8 Куашбаев С. Страхование: теория, практика, зарубежный опыт. – Алматы, 2016.
- 9 Маянлаева Г.И. Сақтандыру ісінің теориясы және тәжірибесі: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2017.
- 10 Г.С. Серікова. Сақтандыру: Оқу құралы – Қарағанды, 2018.
- 11 Степанов В.Н. Занимательное страхование – Москва, Финансы и статистика, 2017.

Бухарбаев Ш.М. к.э.н., доцент¹
Конакова Г.М. магистр¹
Бекмуратова Н.С. магистрант¹
¹Башев Университет

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СТРАХОВАНИЯ ДЕПОЗИТОВ

Аннотация

Очевидно, что объективное развитие страхования определяется социальной и экономической устойчивостью общества, соответствующей долгосрочным интересам государства. Страховое дело в истории своего развития всегда тесно связано с социально-экономическими задачами общества и политикой государства.

Соотношение различных секторов страхового рынка, дифференциация страховых и перестраховочных компаний по размерам страхового фонда, диверсификация коммерческой деятельности и не имеют общепризнанных признаков по вопросам структурной построения национального страхового рынка и его основной дополнительной системы в целом до настоящего времени. На первом пути развития страхования возникает структурная детализация распространенного страхового рынка. Слабо развитые национальные рынки страховых услуг опираются на обязательное страхование, а в странах с развитой рыночной экономикой преобладает разнообразие добровольного страхования. Таким образом, соотношение обязательного и добровольного страхования в одном и том же качестве является показателем зрелости рынка страховых услуг, однако на его совершенствование оказывает существенное влияние социально-экономическая политика конкретного государства. Поэтому признаки соотношения обязательного и добровольного страхования не могут быть признаны в абсолютном выражении при исследовании структурной организации страхового рынка, хотя и значительным.

Ключевые слова: Страховая система, страховые отношения, страховой рынок, страховой полис, депозит, депозитный рынок, страхования депозитов.

*Candidate of Economic Sciences,
associate professor S.h.M.Buharbaev¹
Master, Senior lecturer Konakova G.M.¹
Bekmuratova N.S. graduate student¹
¹Baishev University*

THE MAIN DIRECTIONS OF IMPROVING DEPOSIT INSURANCE

Abstract

It is obvious that the objective development of insurance is determined by the social and economic stability of society, which corresponds to the long-term interests of the state.

Insurance business in the history of its development has always been closely linked to the socio-economic objectives of society and state policy.

The ratio of different sectors of the insurance market, the differentiation of insurance and reinsurance companies by the size of the insurance Fund, the diversification of commercial activities and do not have generally recognized features on the structural structure of the national insurance market and its main supplementary system as a whole to date. On the first path of insurance development, there is a structural detail of the widespread insurance market. Poorly developed national markets of insurance services are based on compulsory insurance, and in countries with developed market economy is dominated by a variety of voluntary insurance. Thus, the ratio of compulsory and voluntary insurance in the same quality is an indicator of the maturity of the insurance market, but its improvement is significantly influenced by the socio-economic policy of a particular state. Therefore, the indicators of the ratio of compulsory and voluntary insurance can not be recognized in absolute terms in the study of the structural organization of the insurance market, although significant.

Keywords: *Insurance system, insurance relations, insurance market, insurance policy, deposit, deposit market, deposit insurance.*

МРНТИ 06.73.15.

Иманбаева З.Ә. қауымдастырылған профессор (доцент), ә.ғ.к.¹
Қонақбаева А.У. магистр¹
Жәденов И.К, магистрант¹
¹Баишев Университеті

БЮДЖЕТ ЖҮЙЕСІ ДАМУЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАСЫМДЫҚТАРЫ

Аннотация

Бюджет жүйесі – мемлекеттің барлық қаржы жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бюджет жүйесі экономикалық категория ретінде мемлекеттің орталықтандырылған ақша қорын – бюджеттің қалыптасуы мен пайдалану бойынша занды, жеке тұлғалар мен аймақтар арасындағы барлық қаржылық қатынастарды білдіреді.

Бюджет қаржы жүйесінің орталық тізбегі болғандықтан, ол сол қаржының барлық негізгі, сапалы сипаттамаларына сай. Басқаша айтқанда, егерде «қаржы» жалпы ақша қарым-қатынас жүйесі болса, яғни мемлекеттік орталықтандырылған ақша қорын қалыптастыру және пайдалану процесі, онда «бюджет» өз алдына ақша қарым-қатынас жүйесін құрады, яғни бюджеттік қорды қалыптастыру және пайдалану процесі. Бюджеттік қор көптеген қоғамдық қажеттілік шығындарды, яғни әлеуметтік, қорғаныс медицина және т.б. салаларды қаржыландыруға арналған орталықтандырылған ақша қоры. Жалпы, бюджет құрылымында басты орынды бюджет жүйесі алады, ол экономикалық қатынастарға және құқықтық нормаларға

негізделген түрлі деңгейлер бюджеттерінің, сонымен бірге бюджеттік үдеріс пен қатынастардың жиынтығын білдіреді. Әр түрлі елдердің бюджет жүйелері өзінің құрылымы, бюджеттердің жекелеген түрлерінің саны жағынан түрліше болып келеді, өйткені олардың аумақтық құрылышы мен аумақтық бөлінісіне байланысты болады.

Кілт сөздер: *Бюджет жүйесі, бюджеттік қатынастар, нарық, бюджет кодексі.*

Қазақстанның нарықтық экономикаға көшумен байланысты экономикалық және саяси сфералардағы өзгерістер елдің бюджет жүйесін қайта қалыптастыруды талап етті. Содан бері, Қазақстан Республикасының бюджет жүйесінің қызметін реттейтін бірнеше құқықтық-нормативтік зандар қабылданып, бюджеттік қатынастардың бірқалыпты жұмыс істеуіне ықпалын тигізді.

Басқаша айтқанда, барлық деңгейдегі бюджеттер мен Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры және экономикалық қатынастар мен құқықтық нормаларға негізделген бюджеттік процесс пен бюджеттік қатынастар қосындысын бюджет жүйесі деп түсіндіріледі.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының бюджет жүйесі бюджет құрылымының унитарлық типімен анықталады, өйткені Қазақстан-федералдық емес, басқарудың Президенттік нысаны және сайланатын Парламенті бар унитарлық мемлекет. Қазақстан Республикасында жиынтығында мемлекеттік бюджетті құрайтын бекітілетін, атқарылатын және дербес болып табылатын мынадай деңгейдегі бюджеттер жұмыс істейді: республикалық бюджет; облыстық бюджет, республикалық маңызы бар қала, астана бюджеттері; аудан бюджеті бекітіледі, атқарылады және дербес болып табылады. Облыстық бюджет, республикалық маңызы бар қала, астана бюджеттері, аудан бюджеті жергілікті бюджеттерге жатады [1].

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасында талдамалы ақпарат ретінде пайдаланылатын және бекітуге жатпайтын мемлекеттік және шоғырландырылған бюджет, облыстардың бюджеті жасалады. Мемлекеттік бюджет өз араларында өзара өтелетін операциялар ескерілмesten, республикалық және жергілікті бюджеттерді біріктіретін, мемлекеттің орталықтандырылған ақша қоры болып табылады. Ал, шоғырландырылған бюджет өз араларында өзара өтелетін операциялар ескерілмesten, республикалық бюджетті, облыстардың бюджетін республикалық маңызы бар қала, астана бюджетін және Қазақстан Республикасының Ұлттық қорына бағытталатын түсімдерді біріктіретін мемлекеттің орталықтандырылған ақша қоры болып табылады. Облыс бюджеті өз араларында өзара өтелетін операциялар ескерілмesten, облыстық бюджетті, аудандар бюджетін біріктіретін орталықтандырылған ақша қоры болып табылады.

Өз кезегінде, бюджет жүйесі реттеуші кіріс көздерін пайдалану, мақсатты және өңірлік бюджет қорларын құру, оларды ішінара қайта бөлу арқылы жүзеге асырылатын барлық деңгейлер бюджеттерінің өзара іс-әрекеттеріне негізделген.

Бюджет жүйесінің тиімді жұмыс істеуі бюджеттердің әр түрлі деңгейлерінің өзара байланысына негізделеді және оларды жоспарлау, әзірлеу, қару, бекіту, атқару,

бақылау тәртібімен, сондай-ақ республикалық және жергілікті бюджеттердің атқарылуы туралы есеппен қамтамасыз етіледі.

Бюджеттік қатынастар мен бюджетаралық байланыстар қаржылық ресурстарды қалыптастыру, бөліс және қайта бөліс процестері арқылы белгілі болады. Олар өз арнауы мен нақты іске асуы бюджет жүйесі арқылы көрінеді, яғни барлығы әр түрлі деңгейдегі бюджеттер, бюджетаралық арақатынастар мен бюджеттік жайластырушылық арқылы. Бюджеттік процестегі жоғары және төмен тұратын бюджеттер арасындағы бұктемелеуленген қатынастарды бюджетаралық қатынастар деп атайды.

Бюджетаралық қатынастар жүйесі тек қана республикалық бюджет пен республиканың аймақтар бюджеттері арасындағы қатынастардан тұrmайды, оған аймақтар ішіндегі облыстық және аудандық бюджеттер арасындағы қатынастар да кіреді.

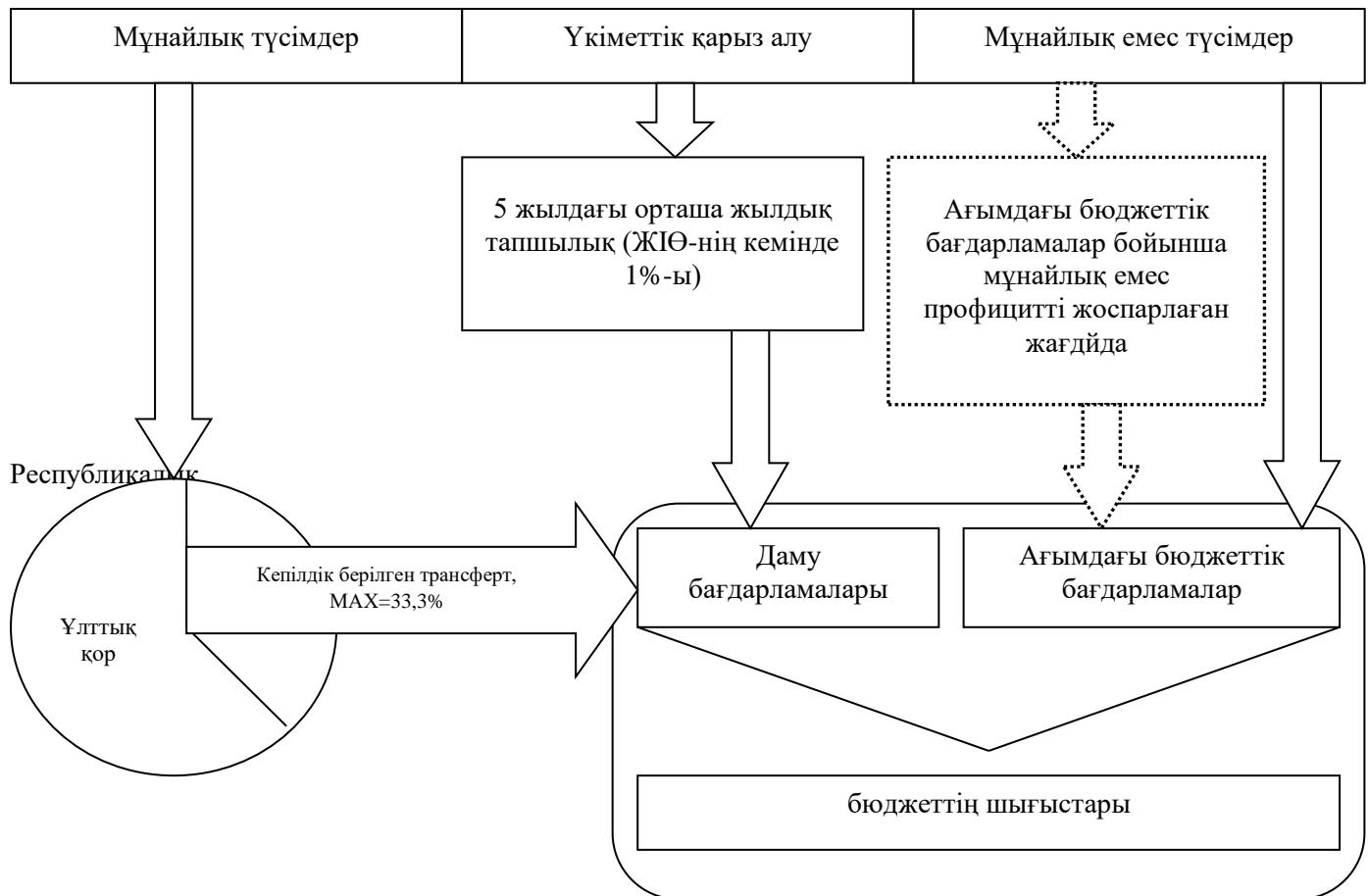
Экономиканың басқа салалары сияқты еліміздің бюджет жүйесі де нарық қатынастарына сәйкес қызмет етуі үшін, біршама қындықтарды өткізе отырып, көптеген өзгерістер мен толықтырулар жасалыну арқылы қазіргі кезде тұрақты жүйеге түсті. Бюджет заңнамасы дамуының жаңа кезеңі 2009 жылдың 1 қаңтарынан басталды.

Әйткені, қолданыстағы Бюджет кодексіне өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп, 2008 жылдың 4-желтоқсанында Қазақстан Республикасының жаңа Бюджет кодексі қабылданды. Бюджет кодексінің жаңа нұсқасы бюджет жүйесін жаңғыртуға мүмкіндік берді [2].

Қазақстан Республикасының Ұлттық қорына қаражаттарды аударудың жаңа механизмі енгізілді. Ұлттық қордың қойылған міндеттерін тиімді іске асыру мақсаттарында онтайлы дүниежүзілік тәжірибелі ескере отырып баланстандырылған бюджет әдісі әзірленді. Бұл әдіске сәйкес мұнайлық кірістерден түсетін түсімдер түгелдей Ұлттық қорға бағытталатын болды. Ағымдағы бюджеттік бағдарламаларға жұмсалатын шығыстар экономиканың мұнайлық емес белгінен республикалық бюджетке аударылатын аударымдар есебінен қаржыландырылады, ал дамудың бюджеттік бағдарламаларына жұмсалатын шығыстарды қаржыландыру Ұлттық кордан алынатын кепілденілген трансфертер есебінен жүзеге асырылады, бұл ретте бюджеттің шығыс белгінің белгілі бір үлесі, соның ішінде белгіленген шектеулер шенберіндегі қарыз алу есебінен жабылуы мүмкін [3].

Сондықтан баланстандырылған бюджет әдісін сыйза түрінде ұсынып отырмыз.

Бюджетаралық қатынастардың негізі болып мемлекеттік басқару деңгейлерінің өкілеттілігі мен функцияларын айқын шектеу, бюджет деңгейлері арасында кірістер мен шығыстарды бөлу әдістерінің бірлестігі табылады.

Дерек көзі: әдеби деректемелер негізінде автормен құрастырылған.

Сурет. Балансандырылған бюджет әдісінің іс-әрекеті

Аталған мақалада бюджет жүйесінің тиімді қызмет етуін қамтамасыз ететін келесідей тетіктерді атап өтүге болады:

- мемлекеттің экономикалық және қаржылық мақсаттарының әрекеттесуі;
- әр түрлі деңгейдегі бюджеттердің өзара және экономика секторларымен әрекеттесуі;
- салықтық-фискалдық құралдарды үнемі жетілдіру;
- бюджеттен тыс арнағы қорларға бөлектеудердің көлемі мен қайнар көздерін анықтау;
- бюджеттердің кірістері мен шығындарының көлемі мен құрылымын мақсатқа сәйкес дұрыс тағайындау;
- респубикалық бюджет тапшылығының көлемін дұрыс анықтау;
- жергілікті бюджеттердің теңгерушілігі;
- мемлекеттік борыштың қаржы операцияларға әсері мен өтеуінің есебімен оның динамикасы мен ахуалы.

Бұл іс-әрекеттер өз кезегінде бюджеттің толық деңгейде қалыптастырылуына

және тиімді атқарылуына оң ықпалын тигізетіні айқын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы.
- 2 Қазақстан Республикасының Бюджет Кодексі. №548-II 24. 04. 2004.
- 3 Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы №95-IV Бюджет кодексі. (*Өзгерістер мен толықтырулар 03.07.2019 ж.*)
- 4 «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндепті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының Кодексін (Салық кодексі) қолданысқа енгізу туралы 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-IV *КР Заны*.
- 5 2018 жылғы 30 қараша № 197-4 қаулысымен енгізген «2019–2021 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» Қазақстан Республикасының Заны.
- 6 Куашбаев С., Джуманов А.М. Финансы: Учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2015.
- 7 Гафятуллина Д.Ф. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қаржылық бақылау жүйесі. Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің Қаржылық бұзушылықтарды зерттеу жөніндегі орталығы: - Астана, 2015.
- 8 Санжарова А.К. Бюджетная система Республики Казахстан: теория и направления развития. – Алматы, 2014.
- 9 Баймуратов У. Б. Финансы Казахстана // Том 2. Избранные научные труды. - Алматы: БИС, 2016.
- 10 Төлепбергенов А.С. Мемлекеттік бюджет. Оқулық – Алматы: Экономика, 2018.
- 11 Рахимбаев А.Б. Бюджет и бюджетная система: Учебник. - Астана: Фолиант, 2019.

*Иманбаева З.Ә. ассоциированный
профессор (доцент), к.э.н.¹
Қонақбаева А.У. магистр¹
Жәденов И.К. магистрант¹
¹Баишев Университет*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРИОРИТЕТЫ РАЗВИТИЯ БЮДЖЕТНОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация

Бюджетная система-важнейшая составляющая всей финансовой системы государства. Бюджетная система как экономическая категория представляет собой централизованный денежный фонд государства – все финансовые отношения между юридическими, физическими лицами и регионами по формированию и использованию бюджета.

Поскольку бюджет является центральной цепочкой финансовой системы, он соответствует всем основным, качественным характеристикам этих средств. Другими словами, если "финансы" имеет общую денежную систему, то есть процесс

формирования и использования государственного централизованного денежного фонда, в которой» бюджет" самостоятельно создает систему денежных отношений, то есть процесс формирования и использования бюджетного фонда. Бюджетный фонд является централизованным денежным фондом, предназначенным для финансирования многих общественных потребностей, т. е. социальной, оборонной медицины и др. отраслей. В целом, ключевое место в структуре бюджета занимает бюджетная система, которая представляет собой совокупность бюджетов различных уровней, основанных на экономических отношениях и правовых нормах, а также бюджетного процесса и отношений. Бюджетные системы разных стран по своей структуре, количеству отдельных видов бюджетов разнообразны, так как зависят от их территориального устройства и территориального деления.

Ключевые слова: бюджетная система, бюджетные отношения, рынок, бюджетный кодекс.

*Candidate of Economic Sciences,
associate professor Imanbayeva Z.O.¹
Master, Senior lecturer Konakbayeva A.U.¹
graduate student Zhadenov I.K¹.
¹Baishev University*

ECONOMIC PRIORITIES FOR THE DEVELOPMENT OF THE BUDGET SYSTEM

Abstract

The budget system is an important component of the entire financial system of the state. The budget system as an economic category refers to the centralized Monetary Fund of the state – all financial relations between legal entities, individuals and regions in terms of the formation and use of the budget.

Since the budget is the central chain of the financial system, it corresponds to all the main, qualitative characteristics of these funds. In other words, if " finance "is a system of general monetary relations, that is, the process of formation and use of the state centralized Monetary Fund, then" budget " in itself forms a system of monetary relations, that is, the process of formation and use of the budget fund. The budget fund is a centralized monetary fund designed to finance many public needs, i.e. Social, Defense medicine, etc. In general, the main place in the budget structure is occupied by the budget system, which represents a set of budgets of different levels based on economic relations and legal norms, as well as the budget process and relations. Budget systems of different countries differ in their structure, the number of individual types of budgets, as they depend on their territorial structure and territorial division.

Keywords: *budget system, budget relations, market, Budget code.*

МРНТИ 063531

Аглецов К.Е. к.э.н.¹,
Директор¹ ТОО «Kemel Audit»
Есентаева Г.Н. магистр,
ст. преподаватель²
²Баишев Университет

РАЗВИТИЕ И ПОВЫШЕНИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ АУДИТОРСКИХ КОМПАНИЙ В УСЛОВИЯХ МНОГОУРОВНЕВОГО КОНТРОЛЯ КАЧЕСТВА УСЛУГ

Аннотация

В статье рассматривается развитие аудиторской деятельности, повышение конкурентоспособности аудиторских компаний, нормативно-законодательные документы, регулирующие аудиторскую деятельность Республики Казахстан.

Ключевые слова: Аудиторская деятельность, конкурентоспособность, стандарты аудита, финансовая отчетность, аудитор.

Повышение конкурентоспособности отечественных аудиторов рассматривается в качестве одного из приоритетных направлений развития аудиторской деятельности. В основе конкурентоспособности лежит сочетание цены и качества. Конкурентоспособность компании строится на интеллектуальном капитале. Определяющее значение на повышение конкурентоспособности оказывают факторы внутренней среды – кадровый потенциал, мотивация персонала, а также уровень удовлетворенности и доверия клиента. Немаловажное значение имеют и факторы внешней среды – требования и изменения законодательной базы, деятельность сетей.

Аудиторская деятельность характеризуется расширением сферы оказываемых аудиторских услуг и обострением конкуренции на рынке, что порождает проблемы, связанные с регулированием и обеспечением качества аудита как важной составляющей конкурентоспособности организации. Услуги в области бухгалтерского учета, аудита и консультативные услуги в области налогового законодательства относятся к деловым профессиональным услугам. Поскольку услуга не существует до ее предоставления, сравнить и оценить качество услуги до ее предоставления невозможно. Сказанное означает, что услуги, в частности, аудиторские, характеризуются высокой степенью неопределенности и не могут в связи с этим иметь «гарантированное качество». Вместе с тем снижение уровня неопределенности, информирование потребителей о состоянии качества аудиторских услуг, безусловно, содействует продвижению услуг на рынке, а также повышению эффекта (полезности) от оказанных услуг для потребителей.

Нормативное регулирование аудиторской деятельности в Казахстане осуществляется с 90-х годов. Первый Закон РК «Об аудиторской деятельности» принят 18 октября 1993 г. Через пять лет, 20 ноября 1998 г. был принят второй Закон

РК «Об аудиторской деятельности», и в него вносились изменения и дополнения. Этот Закон относится к документам первого уровня, регулирующим аудиторскую деятельность в РК.

Согласно Закону Республики Казахстан «Об аудиторской деятельности» «Аudit - проверка в целях выражения независимого мнения о финансовой отчетности и прочей информации, связанной с финансовой отчетностью, в соответствии с законодательством Республики Казахстан». Для достижения поставленной цели, обеспечения объективного независимого профессионального мнения аудитора и осуществляется контроль качества аудиторской деятельности. Большинство исследователей рассматривают качество аудиторской деятельности с позиции следования аудиторским стандартам, так как соблюдение требований стандартов аудита приводит к выполнению хотя бы необходимого минимума процедур, которые отражаются в рабочей документации аудитора, служащей доказательством в случае проведения контрольных мероприятий в отношении качества оказания аудиторских услуг. К документам второго уровня относятся международные стандарты аудита в РК. На пятой Республиканской конференции Палаты аудиторов РК было принято решение о переходе аудита в РК на международные стандарты и принятии их в качестве национальных. Третий уровень - внутрифирменные стандарты аудиторской деятельности, разрабатываемые аудиторскими фирмами на базе практики аудита. Документы этого уровня детализируют документы более высоких уровней. Содержание и форма таких документов совершенствуется по мере становления и расширения рынка аудиторских услуг. Ценность аудиторских стандартов заключается в том, что при их соблюдении обеспечивается качество аудиторской проверки, унификация аудита в вопросах методологии, единство подходов к проведению аудита и составлению аудиторской отчетности. Аудиторские стандарты являются основанием для доказывания в суде качества проведения аудита и определения меры ответственности аудитора. На основе аудиторских стандартов формируются учебные программы для подготовки аудиторов, а также единые требования для проведения экзаменов. Кроме того, аудиторские стандарты обеспечивают внедрение в практику аудита новых разработок, помогают клиентам понять процесс аудита, помогают вести переговоры с руководством и специалистами аудируемого субъекта.

Под качеством аудита понимается соответствие профессионального мнения аудитора потребностям заинтересованных пользователей в объективной и достоверной информации, составленной и проверенной согласно требованиям законодательных и иных нормативно-правовых актах. Рейтинг аудиторской компании может демонстрировать качество аудита. Следует заметить, что рейтинг является убедительным показателем конкурентоспособности аудиторской компании.

Конкурентоспособность компаний может зависеть от ценовых и неценовых факторов. Поскольку ценовые факторы в аудите имеют ограниченное значение, следует большее внимание уделить влиянию неценовых факторов, одним из которых является соблюдение требований нормативно-правовой базы и уровень методического обеспечения контроля качества аудиторской работы.

На сегодняшний день более 70% клиентов в Казахстане аудириуют иностранные компании, аудиторская деятельность монополизирована филиалами и представительствами "Большой четверки" и других международных аудиторских сетей. В числе этих компаний:

- ТОО "КПМГ Аудит"
- ТОО "Делойт"
- ТОО "ПрайсвотерхаусКуперс"
- ТОО "Эрнст энд Янг Казахстан"
- ТОО "BDO Казахстанаудит"

Такая ситуация связана не только с нехваткой аудиторов. В стране есть местные аудиторы и аудиторские компании, не уступающие в профессионализме иностранным специалистам, которые могут провести проверку и подготовить заключение, однако крупные компании, подлежащие обязательному аудиту, как правило, обращают внимание на бренд и выбирают иностранных аудиторов.

Так, в Актюбинской области насчитывается порядка 10 аудиторских компаний: ТОО «Есеп ЛТД», ТОО «Аудит Бизнес KZ», ТОО «Салық Аудит Ақтөбе», ТОО «Kemel Audit», ТОО «Жан-Аудит» и др.

В целях повышения конкурентоспособности отечественных аудиторских компаний активизируется взаимодействие аудиторских компаний и аудиторов с ВУЗами по вопросам подготовки и повышения квалификации специалистов. Вузы в свою очередь оказывают предприятиям методическую помощь в разработке внутрифирменных стандартов стандартов. Так, на основании договора о сотрудничестве с ТОО «Kemel Audit» преподавателями кафедры совместно с аудиторами разрабатываются методические рекомендации по проведению аудиторских проверок.

С 2017 года ТОО «Kemel Audit» является членом профессиональной организации ПАО «Союз аудиторов Казахстана». В 2017 году компания успешно прошла проверку качества аудиторских услуг ПАО «Союз аудиторов Казахстана». Для современной аудиторской организации необходимость внедрения системы контроля качества в аудиторской организации обусловлена требованиями Закона «Об аудиторской деятельности». Эта система выполняет управленческую функцию контроля качества и для успешной работы аудиторской организации очень важно, чтобы эта функция реализовывалась эффективно, экономично и охватывала всю деятельность снизу доверху. Поэтому организационная работа по управлению качеством в аудиторской организации будет заключаться в выполнении всего комплекса работ, связанных с информационным обеспечением, планированием, учетом, анализом, организацией оперативного управления, мониторингом и контролем за деятельностью, направленной на обеспечение качества всех процессов функционирования аудиторской организации. Проведенная на должном уровне, эта работа будет являться фактором обеспечения конкурентного преимущества аудиторской фирмы.

Еще одной формой взаимодействия вуза с работодателями при реализации

образовательных программ является организация целевой подготовки студентов и привлечение ППС и работодателей к совместной деятельности к профильным НИОКР. Так, ППС кафедры «Учет и финансы» в настоящее время с ТОО «Kemel Audit» реализует совместный проект на тему «Исследование и анализ финансовой отчетности организации в соответствии с законодательными актами». Важным аспектом партнерства представляется совместная разработка образовательных программ по принципу «Образование через всю жизнь».

Объединение усилий государства, предприятий научоемких отраслей экономики и учебных заведений с целью максимально приблизить возможности обучения к потребностям предприятий - реальная возможность вывести систему подготовки кадров на новый уровень и обеспечить конкурентоспособность предприятий на мировом рынке.

Список использованной литературы:

- 1 Закон Республики Казахстан «Об аудиторской деятельности» от 20.11.1998г. (с дополнениями и изменениями на 01.01.2020г.)
- 2 Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» от 28 февраля 2007года № 234-III, (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2020г.)
- 3 Нурсеитов Э. О. Аудит: краткое руководство / Алматы, ТОО «Издательство LEM», 2015.
- 4 Нурсеитов Э. О., Нурсеитов Д. Главная книга аудитора. Пособие по международным стандартам аудита, действующим в РК Алматы, ТОО «Издательство LEM», 2016.
- 5 Бухгалтерский учет от азов до баланса. Практическое пособие + CD Алматы, ТОО «Издательство LEM», 2020.
- 6 Бровкина Н.Д., Мельник М.В. Практический аудит Инфра - М, 2008г.

Аглеев К.Е. э.з.к.¹,

¹ЖШС «Kemel Audit» директоры

Есентаева Г.Н. магистр²,

²Баишев Университет аға оқытуышысы

ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САПАСЫН ҚӨПДЕҢГЕЙЛІ БАҚЫЛАУ ЖАҒДАЙЫНДА АУДИТОРЛЫҚ КОМПАНИЯЛАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ДАМЫТУ ЖӘНЕ АРТТЫРУ

Аннотация

Мақалада аудиторлық қызметті дамыту, аудиторлық компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, Қазақстан Республикасының аудиторлық қызметін реттейтін нормативтік-заңнамалық құжаттар қарастырылады.

Кілт сөздер: Аудиторлық қызмет, бәсекеге қабілеттілік, аудит

стандарттары, қаржылық есептілік, аудитор.

Agleshov K. E. PhD in economics¹
«Kemel Audit» LLP director¹
Master, Senior lecturer Yesentaeva G. N.²
Baishev University senior lecturer²

DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF THE COMPETITIVENESS OF AUDIT COMPANIES IN THE CONTEXT OF MULTI-LEVEL QUALITY CONTROL OF SERVICES

Abstract

The article deals with the development of audit activities , increasing the competitiveness of audit companies, regulatory and legislative documents regulating the audit activity of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: Audit activity, competitiveness, audit standards, financial reporting, auditor.

МРНТИ 06.73.55.

Иманбаева З.Ә. қауымдастырылған профессор (доцент), ә.ғ.к¹.
Барышева Ж.Б. магистр¹
Есенгали А.А, магистрант¹
¹Баишев Университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТӨЛЕМ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАСЫ

Аннотация

Қазіргі нарықтық қатынастардың қарқынды дамуы жағдайында банктер барған сайын монополистерге айналып, барлық қаржылық капиталдарға ие болды. Сондай-ақ, олар делдалдық қызмет аясынан шығып, қайталама өндірістің барлық фазаларының өрісіне де енуде. Осыған байланысты банктер шаруашылық өмірдің орталықтарына, барлық экономика салаларының негізгі торабына айналып отыр.

Төлем айналымы деп – ақша айналымында ақшаның төлем құралы ретінде ғана жүретінін ескеру керек, демек төлем айналымының құрамдас элементі қолма-қол ақшасыз айналым және ақшаның төлем құралы функциясын орындағайтын қолма-қол айналым бөлігі болып табылады.

Қазіргі уақытта интернетті пайдалану және мобильдік коммерция негізінде цифрлық тауарлар нарығының кәсіпкерлік қызметінің саласын біртіндең ендіру мен дамыту орын алуда. Күнделікті бөлшек төлем операцияларын жүргізетін пайдаланушылардың, сол сияқты өз қызметін тек қана цифрлық тауарлар нарығында

көрсететін сауда қызметі субъектілерінің саны біртіндеп үлғауда.

Жалпы алғанда Қазақстандағы электрондық сауданың қалыптасуына және дамуына орай электрондық ақша жүйесі одан әрі дамиды. Мәселен, Қазақстанда бүгінде электрондық сауданы ұйымдастыру мен жүргізу бойынша инфрақұрылымды дамыту басты мәселелердің бірі болып отыр.

Кілт сөздер: *Банк жүйесі, төлем жүйесі, қолма-қол ақша, ірі төлемдер жүйесі, банкаралық ақша аудару жүйесі, бөлиек төлем жүйесі*

Банк жүйесі—ел экономикасының ең маңызды әрі ажырамас құрылымдарының бірі болып табылады. Кез келген мемлекет тарихында банктер мен тауар-ақша қатынасы бір-бірімен өзара тығыз байланысты дамып келеді. Нарықтық экономика жағдайында шаруашылығын басқаруды жетілдіру ақша механизмін қайта құруды талап етеді. Бірінші міндет ретінде ақша қатынасын зерттеу бірінғай ақша айналымы жүйесімен бірге қаралады. Бұл жүйенің тарату қатынастарын және қоғамдық өнім қозғалысының ерекшеліктерін анықтайтын күрделі, функционалды бір мәнді емес құрылымы бар.

Бүкіл ақша айналымы шаруашылығы байланыстары кешенінің шеңберінде, ақша қозғалысының жекелеген секторлары бойынша өзіндік ерекшелікке байланысты және қоғамдық өнім қозғалыстары кезеңінде, өндірістік және өндірістік емес саланың ақша айналымы, тұтынушылар секторының, мемлекеттік қаржы жүйесінің және несие жүйесінің айналымы бөлінеді, сөйтіп, ақшалай есеп айырысу, эмиссиондық және несиелік қатынастарды біріктіріп, айқындайтын көрсеткіштер кешені тізіліп, банк жүйесін басқару объектісі тұластай құрылады.

Ақша функциясының ерекшелігінен және төлем әдістерінен қолма-қол ақшалай емес және қолма-қол ақша айналымы туындаиды.

Ақша айналымының негізгі бөлігін қолма-қол емес айналым құрайды. Кәсіпорындар мен ұйымдардың бір-бірімен, несиелік мекемелермен және қаржы органдарымен есеп айырысуы қолма-қол ақшасыз, яғни, клиенттердің банктердегі есептерінің жазбасы бойынша және өзара талаптарына сәйкес есеп алу арқылы жүзеге асырылады.

Қолма-қол айналым қолма-қол ақшамен жүргізілген төлем жиынтығын көрсетеді. Егер қолма-қол ақшасыз айналымда ақша төлем құралы функциясында пайдаланылса, қолма-қол айналымда – айналым және төлем құралы болып саналады.

Төлем айналымы деп – ақша айналымында ақшаның төлем құралы ретінде ғана жүретінін ескеру керек, демек төлем айналымының құрамдас элементі қолма-қол ақшасыз айналым және ақшаның төлем құралы функциясын орындайтын қолма-қол айналым бөлігі болып табылады.

Сөйтіп, төлем айналымы тек қана ақша айналымының бөлігі болып табылады, ал қолма-қол ақшасыз айналым – бұл төлем айналымының бөлігі.

Жоғарыда аталған жайларды есепке алып, мынандай анықтама беруге болады: ақша айналымы – бұл ақша қозғалысының қолма-қол және қолма-қолсыз түрлеріндегі жиынтығы, ол қоғамдық өндіріс өнімі процесінің арасындағы айналым және төлем

құралдарының функциялары.

Ақша айналымын тиімді үйімдастыру оның белгілі аз ақша қаржы сомасымен абсолютті өсін қамтамасыз етуге қол жеткізеді. Мұндай мақсатқа ақша қаржыларының айналымын жеделдету арқылы да жетуге болады, мұнда шаруашылық органдары мен халық арасындағы есеп айырысуды жеделдетудің ерекше маңызы бар.

Есеп айырысу көмегімен авансқа ақша түрінде берілген қаржының өндірістік запасқа айналуы аяқталып, түсімді ақшалай алуға болады. Осылайша, есеп айырысу қаражат айналымы шенберінің басты буыны болады, ал олардың өз уақытында орындалуы өндіріс процесін үздіксіз жаңартудың қажетті шарты ретінде қызмет етеді.

Клиенттерді есеп айырысу-кассалық қызмет көрсету барысында және төлем жасау нәтижесінде банктер корреспонденттік деп аталатын өзара есептік қатынасқа енеді.

Коммерциялық банк Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі алдында әлемдік жетістіктер талаптарына сай, банк аралық есеп айырысудың өте тиімді жалпы мемлекеттік жүйесін құру міндеті тұр. Осыған байланысты банктерді бір-біріне бастапқы құжаттар жолдаудан босататын электронды төлемді үйімдастыру алдыңғы орынға шығып келеді [1]. Қазақстан Республикасы Ұлттық банкі жанынан әр түрлі клирингтік құрылымдардың құрылуды, сондай-ақ коммерциялық банктер арасында тікелей есеп айырысудың енгізілуі көп жұмысты женілдетіп, тездедті.

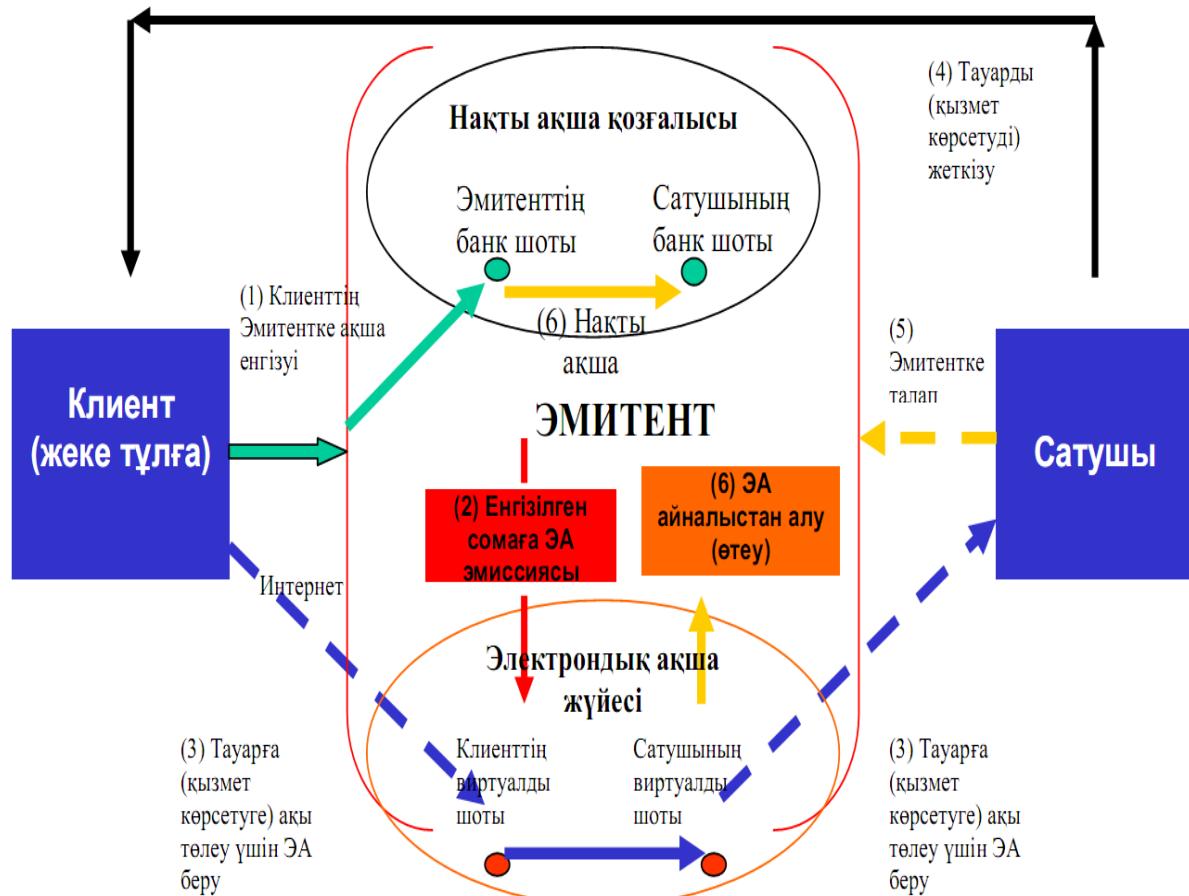
Қазақстан экономикасының нарыққа көшуі елімізде коммерциялық банктер қызметінің жаңа кезеңін ашып берді. Сөйтіп, еліміздің банк жүйесін дамыту мақсатында бірнеше реформалар жүргізілді. Осындағы нәтижелі жүзеге асырылған ішшаралар шенберінде коммерциялық банктер Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі алдында әлемдік жетістіктер талаптарына сай, банкаралық есеп айырысудың өте тиімді жалпы мемлекеттік жүйесін құру міндеті тұрды. Осыған байланысты банктерді бір-біріне бастапқы құжаттар жолдаудан босататын электронды төлемді үйімдастыру алдыңғы орынға шығып келеді.

Қазіргі кездегі өзекті мәселелердің бірі, сонымен қатар соңғы он жылда біздің еліміздің банк жүйесінде, соның ішінде банкаралық қатынастарда қолма-қолсыз ақша айналымын үйімдастыруда және оның технологиясында түбебейлі және елеулі өзгерістер болды. Қазіргі таңда қолма-қолсыз төлемдер негізінен қағаз түріндегі құжаттар айналымын және қол енбегін ығыстыра отырып, электронды технологияда бірнеше сағаттарда жүргізіледі. Накты айтқанда, өткен ғасырдың соңғы жылдары төлемдер кем дегенде бір апта бойы жасалды және міндетті түрде қағаздық технология қолданылды. Ал, қазіргі кезде банктік жүйеде 5-10 минутта, тіпті бірнеше секундта төлемдерді аударуға толық мүмкіншілік болып отыр.

Бүгінде қазақстанның төлем жүйесінің негізі банкаралық ақша аудару жүйесі және автоматтандырылған бөлшек төлемдер жүйесі болып табылады. Ел банктерінің шығарған пластикалық карточкалары үш жарым миллион данаға жетті, яғни экономикалық белсенді халықтың төрттен бірінің төлем карточкалары бар. Ұлттық банкаралық төлем карточкалар жүйесін құру бағдарламасы қабылданды және ол халыққа қызмет көрсетуде электрондық ақша қолдану арқылы біркелкі төлем

кеңістігін құруға жағдай жасайды. Осында межелі нәтижеге жеткізген қаржы секторындағы реформалар мемлекеттік саясаттың дүрыстығын айғақтайды.

Толық ұғым болуы үшін электрондық ақшаны шығару және пайдалану тетігінің өзін практикалық мысалда қарастырсақ.

Ақпарат көзі: ғылыми-зерттеу нәтижесінде автормен құрастырылған.

Сурет. Электрондық ақшаның «желілік» жүйесінің жұмыс істеу моделі

Жалпы, ақшалай есеп айырысудың негізгі түрі ақшасыз есеп айырысу болып табылады [2]. Қолма-қол ақшасыз есеп айырысуға қарағанда қолма-қол ақшамен есептеу жиі кездеседі. Егер шарт жасаушы субъектілердің біріне өз банкісінен қолма-қол ақша алу қажет болса, онда екінші субъект шартты кейін өткізуі керек. Мұндай жағдайда есеп айырыулар мен шарттар тез жүзеге асады, банкіге қайта – қайта барудың жиі байланысып тұрудың еш қажеті болмайды. Егер төлем жүйелері өздерінің төлем қызметінде үлестерін төлемнің орташа есебінен кеңейткілері келсе, онда банк клиент қатынасындағы ұсталымдар мәселесін шешуі керек.

Телекоммуникация мен компьютер негізінде клиенттерге қашықтықтан қызмет көрсету түрі пайда болды. Банкаралық хабарламалар енді телекоммуникациялар арқылы беріліп, компьютер дисплейінде көрінді, пошталық және телеграфтық авизонды электронды авизо алмастырады. Көтерме жүйеде банкілердің кең тараған

түрі клиент – банк, интернет – банк және телебанк болып табылады.

Қазіргі заманға сай екінші деңгейлі банктердің бәсекелестігі даму үстінде, сонымен қатар банктердегі ақша аударымдарының әртүрлілігі, қолайлылығы, тиімділігі жағынан алдыңғы қатарда деп айтуға болады, себебі әр банк өз рейтингін жоғарылатуда банк қызметін барынша тез, әрі сапалы түрде көрсетуге ұмтылады. Осылан сәйкес, еліміздегі банкаралық есеп айырысу мен ақша аудару жүйесін дамыту бойынша сараптаулар мен талдауларды, әдіснамалық тәсілдерді, озық тәжірибелерді, және басқа да тетіктерді зерттеу мен оған ғылыми негізделген ұсыныстар жасау айырықша қекейтестілікке ие.

Сондықтан да, аталған мақаланың мақсатына сәйкес келесідей міндеттерді шешу жолдары қарастырылған:

- банкаралық есеп айырысуларды ұйымдастырудың ғылыми және тәжірибелік негізін теориялық тұрғыдан сипаттау;
- экономикалық нарық жағдайындағы коммерциялық банктің ақша аудару қызметтерін талқылау;
- банкаралық есеп айырысу қатынастарының өзіндік ерекшеліктерін қарастыру;
- нарық жағдайындағы банкаралық ақша аудару жүйесінің қызмет ету негіздерін ашып көрсету;
- банкаралық қатынас жүйесіндегі реттеуді қажет ететін мәселелерге байланысты ұсыныстар жасау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы.
- 2 Қазақстан Республикасының Бюджет Кодексі. №548-II 24. 04. 2004.
- 3 Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы №95-IV Бюджет кодексі. (*Өзгерістер мен толықтырулар 03.07.2019 ж.*)
- 4 «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының Кодексін (Салық кодексі) қолданысқа енгізу туралы 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-IV КР Заны.
- 5 «Қазақстан Республикасы төлем жүйелерінің 2018 жылғы қаржы жылын аяқтау бойынша жұмысын ұйымдастыру туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2018 жылы 22 желтоқсандағы №139 Қаулысы.
- 6 «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің регламенті туралы» ҚРҰБ Директорлар кенесінің 2018 жылғы 23 маусымдағы №109 Қаулысы.
- 7 «Банкаралық клирингті жүзеге асыратын клиринг ұйымдарының құнделікті есеп жасау және беру ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының қаулысы.
- 8 www.kase.kz. ҚБЕО БААЖ туралы ақпарат
- 9 «Қазақстан Республикасындағы банктер және банктік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 30.03.1995 жыл (01.01.2020 жылғы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген).

- 10 Усипов Л.Б. Қазақстан Республикасының банк құқығы: Оқу құралы. – Алматы: Баставу, 2019.
- 11 Еркінбекова М. Қарыз алушылармен қарым-қатынас: Оқулық – Алматы: Экономика, 2019.
- 12 Банки Казахстана// Некоторые предложения методов управления активами и пассивами в коммерческих банках РК. №9. 2018.

*Иманбаева З.Ә. ассоциированный профессор (доцент), к.э.н¹.
Барышева Ж.Б. магистр¹
Есенгали А.А, магистрант¹
¹Башев Университет*

ФОРМИРОВАНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В условиях динамичного развития современных рыночных отношений банки все больше становились монополистами и располагали всеми финансовыми капиталами. Также они выходят из сферы посреднической деятельности и проникают в поле всех фаз вторичного производства. В этой связи банки становятся центрами хозяйственной жизни, основным узлом всех отраслей экономики.

Следует учитывать, что платежным обращением является то, что деньги в денежном обращении находятся исключительно в качестве платежного средства, то есть составным элементом платежного оборота является часть наличного оборота, выполняющая функцию безналичного оборота и платежного инструмента денег.

В настоящее время происходит постепенное внедрение и развитие сферы предпринимательской деятельности рынка цифровых товаров на основе использования интернета и мобильной коммерции. Постепенно увеличивается количество пользователей, производящих ежедневные розничные платежные операции, а также субъектов торговой деятельности, оказывающих свою деятельность исключительно на рынке цифровых товаров.

В целом в связи со становлением и развитием электронной торговли в Казахстане дальнейшее развитие получит система электронных денег. Так, в Казахстане сегодня одним из главных вопросов является развитие инфраструктуры по организации и ведению электронной торговли.

Ключевые слова: Банковская система, платежная система, наличность, система крупных платежей, межбанковская система переводов денег, розничная платежная система

*Candidate of Economic Sciences,
associate professor Imanbayeva Z.O.¹*

Master, Senior lecturer Barysheva ZH.B.¹,
graduate student Esengali A.A.¹
¹Baishev University

FORMATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF THE PAYMENT SYSTEM IN KAZAKHSTAN

Abstract

In the context of the dynamic development of modern market relations the banks have increasingly become a monopoly and had all the financial capital. They also leave the sphere of intermediary activity and enter the field of all phases of secondary production. In this regard, banks are becoming the centers of economic life, the main node of all sectors of the economy.

Note that the payment handling is that the money in monetary circulation are solely as a means of payment, it is an integral element of the payment transaction is part cash flow, performing the function of non-cash turnover and the payment instrument of money.

Currently, there is a gradual introduction and development of the business sphere of the digital goods market based on the use of the Internet and mobile Commerce. The number of users who perform daily retail payment operations, as well as trade entities that operate exclusively on the digital goods market, is gradually increasing.

In General, due to the establishment and development of e-Commerce in Kazakhstan, the e-money system will be further developed. So, in Kazakhstan today, one of the main issues is the development of infrastructure for the organization and conduct of electronic Commerce.

Keywords: *Banking system, payment system, cash, large payments system, interbank money transfer system, retail payment system*

МРНТИ: 06.73.55

Оспанова А¹, Мусиров Г.М.¹, Калденова Г.С.¹
¹Баишев Университет

ЕКІНШІ ДЕНГЕЙЛІ БАНКТЕРДЕГІ ДЕПОЗИТТІК ОПЕРАЦИЯЛАРДЫҢ ДАМУ ДИНАМИКАСЫН ТАЛДАУ

Аннотация

Депозиттік нарық елдің қаржы нарығының ең серпінді дамып келе жатқан сегменттерінің бірі болып табылады. Несиеге деген сұраныс жоғары болған сайын, банктің ресурстық базаны, оның ішінде депозиттердің кеңейтуге деген қажеттілігі де жоғары болады. Депозиттердің азаюын болдырмау үшін банк клиенттердің сенімін қамтамасыз ете отырып, өзінің өтімділігін қолдауы тиіс.

Мақалада екінші денгейдегі банктердің депозиттік операциялары туралы мәселелер қарастырылады. Депозиттік шоттар әр түрлі болуы мүмкін, оларды жіктеу

салым көздері, олардың мақсаты, кірістілік дәрежесі сияқты өлшемдерге негізделген. Негізгі назар критерийлерді, мақсаттар мен міндеттерді анықтауға бағытталған.

Кілт сөздер: депозит, мерзімді салымдар, мерзімсіз салымдар, жинақ салымдары, депозиттік база, пруденциалдық норматив

Қазақстан Республикасының «Банктер және банк қызметі туралы» Заңында депозиттің анықтамасы былай деп берілген – бұл бір тұлғаның (депозитордың) басқа тұлғаға – банкке (оның ішінде Ұлттық банкке) бірінші талап бойынша немесе қандай да бір мерзімнен кейін қайтарылуы тиіс пе, тиіс емес пе, оған қарамастан толығымен немесе бөлшектеліп, алдын ала айтылған үстеме ақымен немесе онсыз, тікелей депозиторға немесе оның тапсырысы бойынша үшінші тұлғаға ұлттық мәнде қайтарылу талаптарымен берілген ақшасы.

Демек, депозиттік нарық – салымдар және депозиттер нарығы – халықтың ақша қаражатын пайда табу мақсатымен белгілі талаптармен әртүрлі қаржы мекемелеріне салу жөніндегі экономикалық қатынастар саласын көрсетеді.

Депозиттік операциялар – банктердің ақша қаражатын салымдарға (пассивтік депозиттерге) тарту немесе иеліктерінде бар қаражатты басқа банктерге немесе кредиттік-қаржы институттарына (активті депозиттер) орналастыру.

Нарықтық қатынастар жағдайында депозиттік банк мекемелерінің ролі өседі. Бұл операциялардың есебін және ұйымдастырылуын дұрыс және тиімді жүргізу банк қызметінің коммерциялық мақсатпен пайда табуын қамтамасыз ету үшін қажет.

Қазіргі таңда барлық коммерциялық банктер әртүрлі жағдайларда депозиттерді ұсынуда. Бұлардың ішінен әр салымшы өз қалағандарын таңдауға құқылы. Бірақ бұлардың бәріне қарамастан депозиттерді негізгі үш топқа болады: біріншіден, бұл нақты мерзімі жоқ және кез-келген уақытта жоғалтусыз салымдарды алуға болатын ізденді депозиттер; екіншіден жоғары пайызбен нақты мерзімге салынған ақшалар яғни, мерзімді депозиттер; ал үшіншіден алдын ала келісілген мерзім туған жағдайда алуға болатын шартталған депозиттер.

Коммерциялық банктер өздерінің қызметтерін қамтамасыз ету үшін нақты ресурстық базаны иелену керек. Өйткені банктер өздерінің күнделікті қызметтері үшін бірнеше шарттардың орындалуын қамтамасыз етеді, олар мемлекеттік белгімен нормативтерін жоғары деңгейде ұстану, соның ішінде банк өтімділігін, капиталдың жеткіліктілігін, барлық клиенттерді көптеп өзіне тарту, алғашқы талап етуден-ақ өздерінің міндеттемелері бойынша жауап беру және ең маңыздысы несиемен сұранымды қанағаттандыру.

Көп банктердің кірісінің 50 пайзынын депозиттер құрайды, ал депозиттер пассивтік операциялардың негізгісі.

Бүгінгі таңда коммерциялық банктердегі депозиттер өзекті тақырып болып табылады, себебі депозиттік салымдар арқылы банк пайда алушы көздейді.

Депозиттер тарту, халықтың көнілін салымдарға аудару негізгі мақсаттардың бірі. Себебі бұл арқылы пайданы тек банк қана көрмейді, сонымен қатар, бүкіл

еліміздің экономика секторларына әсерін тигізеді.

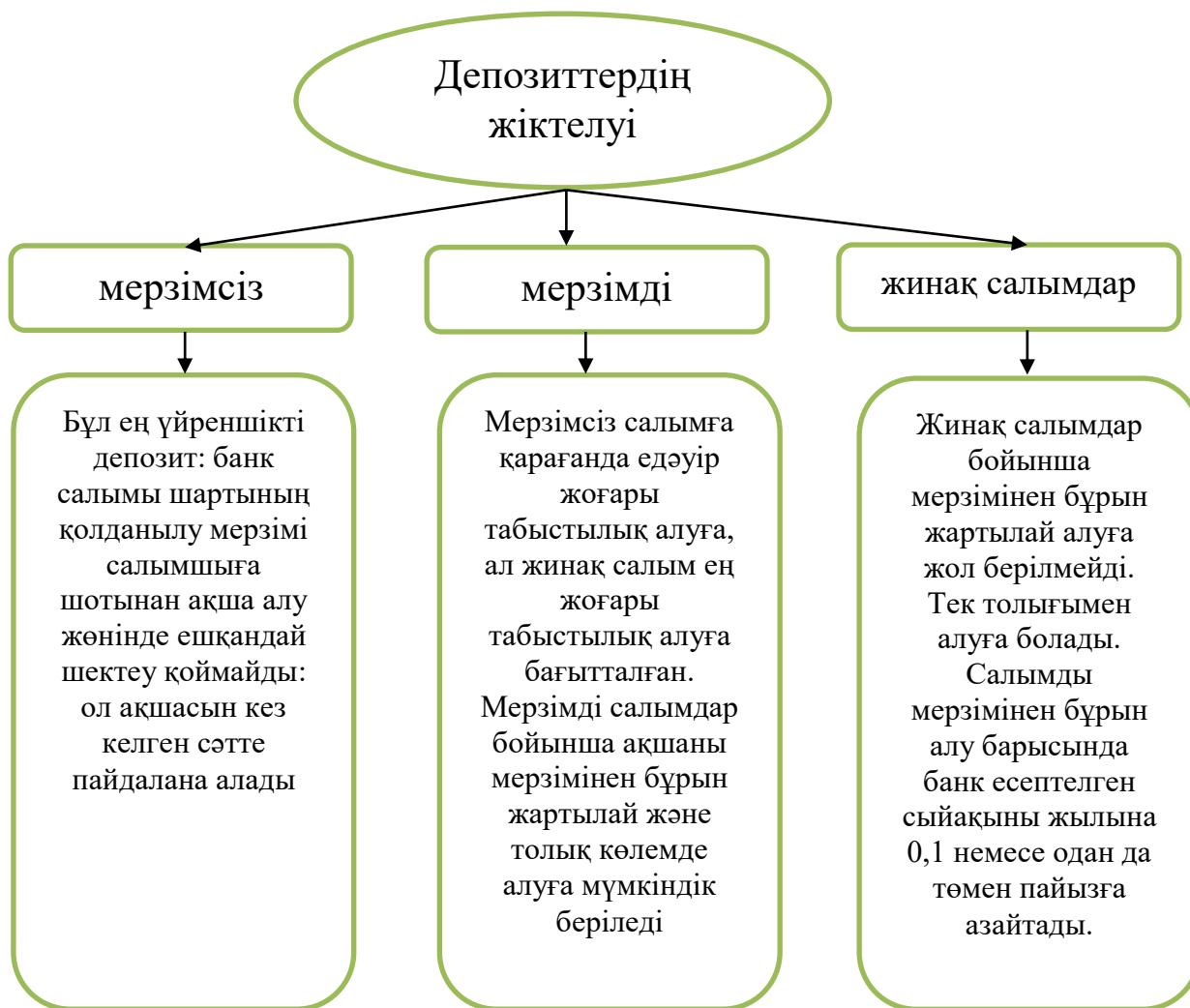
Депозиттік есепшоттар әртүрлі болуы мүмкін, және олардың жіктелуінің негізінде салымдар көздері, оларды мақсатты пайдалану, табыс табу дәрежесі және т.б. критерийлер жатыр. Ең көп қолданылатындары төменде келтірілген.

Салымдар санаттарына орай депозиттер былай бөлінеді:

- заңды тұлғалардың (кәсіпорындардың, ұйымдардың, банктердің және б.) депозиттері

- жеке тұлғалардың депозиттері.

Қазақстанда 2018 жылдың қазан айынан бастап жаңа депозиттік жіктелім – мерзімсіз, мерзімді және жинақ салымдар қолданылады.

Сурет 1. Депозиттердің жіктелуі

Ескерту: автормен құрастырылған

Мерзімсіз салым – бұл ең үйреншікті депозит: банк салымы шартының қолданылу мерзімі салымшыға шотынан ақша алу жөнінде ешқандай шектеу

қоймайды: ол ақшасын кез келген сэтте пайдалана алады. Бұл ретте салым бойынша сыйақы жоғалмайды.

2019 жылдың қыркүйегінен бастап мерзімсіз салымдар бойынша ұсынылатын ең жоғары мөлшерлеме Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің мөлшерлемесі негізінде есептеледі. Ал бір жылдан жоғары мерзімге қабылданатын мерзімді және жинақ салымдар бойынша ұсынылатын ең жоғары сыйақы мөлшерлемелері бәсекелі нарықта қалыптасқан сыйақы мөлшерлемелері негізінде есептеледі. Сондықтан бұл салымдар бойынша табыстылық жоғары.

Мерзімді салым мерзімсіз салымға қарағанда едәуір жоғары табыстылық алуға, ал жинақ салым ең жоғары табыстылық алуға бағытталған. Бұл жерде көтеріңкі сыйақы мөлшерлемесін – ақшаны мерзімінен бұрын алуға қойылған шектеу үшін берілетін өтемақы деп қабылдаған жөн.

Мерзімді салымдар бойынша ақшаны мерзімінен бұрын жартылай және толық көлемде алуға мүмкіндік беріледі. Бірақ бұл жағдайда сыйақы көлемі азайтылады.

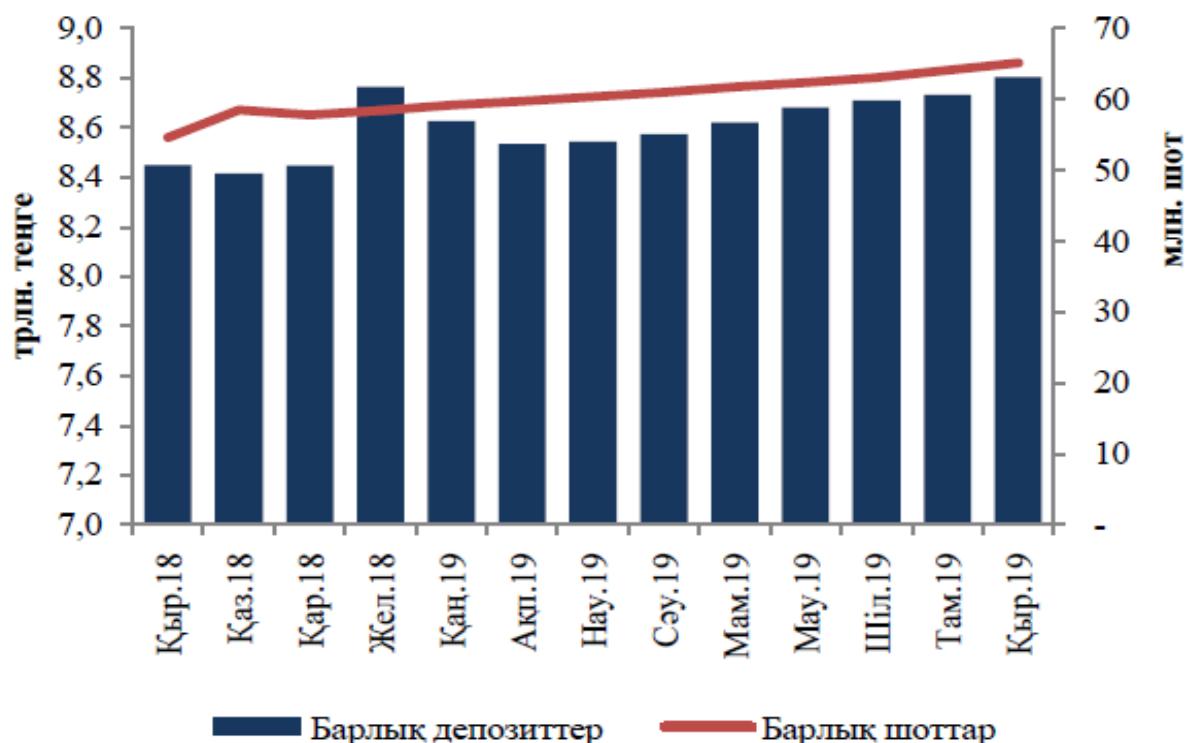
Жинақ салымдар бойынша мерзімінен бұрын жартылай алуға жол берілмейді. Тек толығымен алуға болады. Салымды мерзімінен бұрын алу барысында банк есептелген сыйақыны жылына 0,1 немесе одан да төмен пайызға азайтады. Ал ақша салымшыға тек 30 күннен кейін ғана беріледі. Сондықтан жинақ салым оған салынған ақшаны мерзімінен бұрын пайдаланбайтындығына сенімді салымшылар үшін өте тиімді. Бұл салым ақшаны көтеріңкі мөлшерлемелер және пайыздардың капиталдануы есебінен тез жинауға және жинақ ақшага жоғары табыс алуға мүмкіндік береді.

2019 жылдың үшінші тоқсаны жеке тұлғалардың салымдарының тоқсан бойы бақыланған өсуімен байқалды. Депозиттік базаның жалпы көлемі 2019 жылдың 1 қазанында жыл басындағы деңгейге жетіп қана қоймай, одан асып түсіп (курт өсуден кейінгі депозиттер көлемінің едәуір төмендеуі байқалған кез) 8,8 трлн. теңгеге жетті (3-сурет).

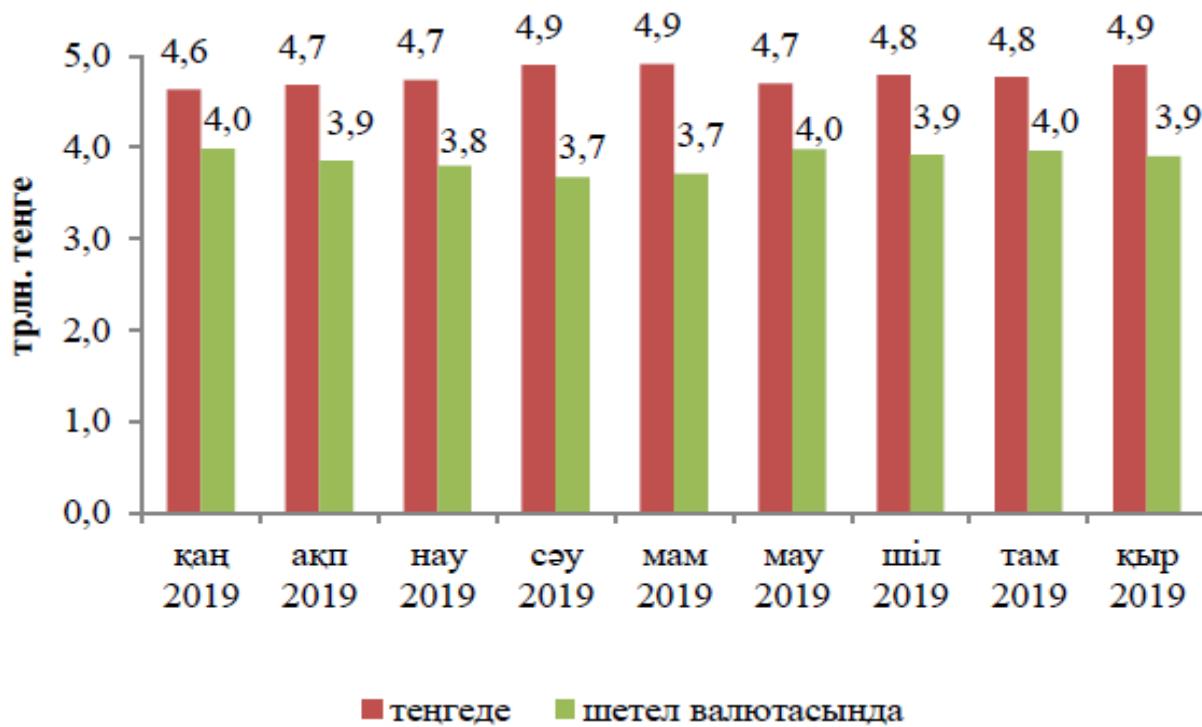
Қарастырылып отырған тоқсанда жеке тұлғалардың салымдары 1,4% немесе 121,4 млрд. теңгеге өсті. Бір жыл ішінде, яғни 2018 жылдың қыркүйегінен 2019 жылдың қыркүйегіне дейінгі аралықта өсім 353,5 млрд. теңгені немесе 4,2%-ды құрады. Жеке тұлғалардың шоттарының саны 65 млн. шотқа дейін өсіп, тоқсандағы өсім 4,4%-ды құрады (2-сурет).

Жеке тұлғалардың депозиттерінің өсуі депозиттік базаның теңgelіk бөлігінің өсуіне байланысты болды.

2019 жылдың үшінші тоқсанында теңгедегі депозиттер 4,2%-ға немесе 198,3 млрд. теңгеге өсті (6-сурет). Теңгедегі депозиттердің өсуіне негізінен мерзімсіз депозиттердің (+85,3 млрд. теңге) және жинақ депозиттерінің (+74,3 млрд. теңге) үлғаюы әсер етті. Тоқсанның аяғында теңгедегі депозиттердің жалпы көлемі 4,9 трлн. теңгені құрады.

Сурет 2. Жеке тұлғалар депозиттерінің динамикасы
Дерек көзі: КР ҰБ мәліметтері негізінде автормен құрастырылған.

Сурет 3. Валюта бөлінісіндегі депозиттердің динамикасы
Дерек көзі: КР ҰБ мәліметтері негізінде автормен құрастырылған.

Халық арасындағы девальвациялық күтүлдердің үшінші тоқсанның аяғына қарай салыстырмалы төмендеуіне байланысты валюталық салымдарды теңгеге қайта айырбастау байқалды. Нәтижесінде қарастырылып отырған кезеңде валюталық салымдар 76,8 млрд. теңгеге немесе 1,9%-ға төмендеп, 3,9 трлн. теңгені құрады. Валюталық қайта бағалауды есепке алмағанда, валюталық салымдардың төмендеуі 154,9 млрд. теңгені құрады.

Сурет 4. Депозиттердің өсуіне компоненттердің үлесі

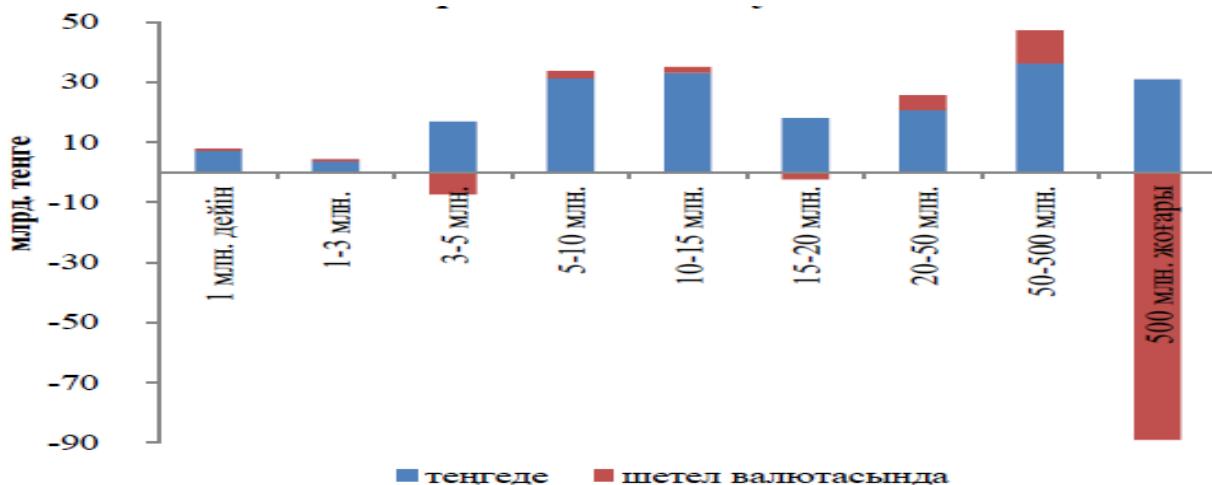
Дерек көзі: КР ҰБ мәліметтері негізінде автормен құрастырылған.

Жалпы алғанда жыл басынан жеке тұлғалар салымдарының оң өсу қарқыны байқалады, бұл ішінәра маусымдық факторға байланысты: жылдың аяғында халықтың жинақтау белсенділігі артады.

Валюталық депозиттердің теңгеге айырбасталуы негізінен ірі депозиттер сегментінде орын алды.

Ірі салымшылардың теңгелік депозиттердің таңдауына әсер еткен фактор – теңгедегі салымдар бойынша неғұрлым қолайлы шарттар. Осылайша, теңгедегі ұзақ мерзімді жинақ салымдар бойынша сыйақы мөлшерлемелері 14%-ға дейін жетуі мүмкін. Бір жылдан жоғары мерзімдегі шетел валютасындағы жинақ салымдар бойынша кірістілік 2%-дан аспайды.

Көпшілік сегментте валюталық салымдардың теңгеге көшуі шамалы болды және жалпы алғанда 9,7 млрд. теңгені құрады.

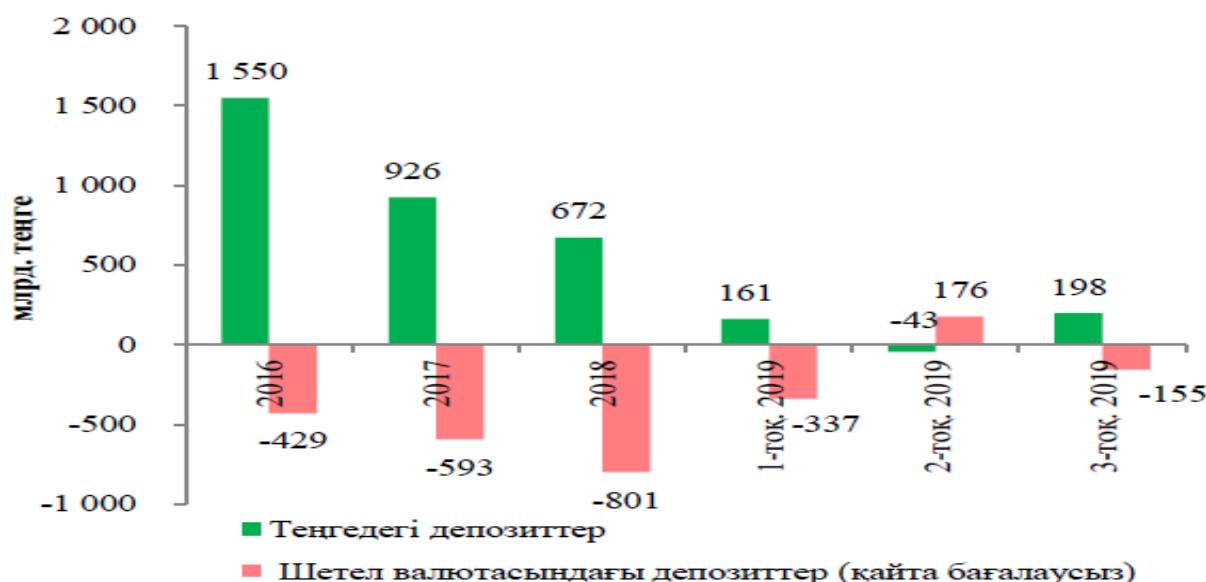
Сурет 5. 2019 жылғы 3-тоқсандағы депозиттердің түсімі/ жылыштауы

Дерек көзі: ҚР ҰБ мәліметтері негізінде автормен құрастырылған.

2018 жылдың соңында басталған шетел валютасындағы салымдардың азауы осы күнге дейін жалғасуда, бірақ аз мөлшерде.

Валюталық салымдардың азауы депозиттік базаның жоғары долларлану деңгейі сақталған банктарде байқалады.

Ірі валюталық салымдардың негізгі көлемінің өтеу мерзімдері (жоғары сыйакы мөлшерлемелер кезеңінде бекітілген) 2021 жылдың аяғына дейін біркелкі таралғанын ескерсек, валюталық депозиттердің азауы болашақта жалғасуы мүмкін, бірақ банк секторының тұрақтылығына әсер етпейтіндей аз мөлшерде.

Сурет 6. Тенгедегі және шетел валютасындағы депозиттердің түсімі/ жылыштауы

Дерек көзі: ҚР ҰБ мәліметтері негізінде автормен құрастырылған.

Ұлттық валютадағы депозиттер:

- Көпшілік сегмент – 20 млн. теңгеге дейінгі қалдықтары бар депозиттер
- Ортаңғы сегмент – 20-50 млн. теңгеге дейінгі қалдықтары бар депозиттер
- Ірі сегмент – 50 млн. теңгеден асатын қалдықтары бар депозиттер

Теңгедегі депозиттер үшінші тоқсанда 198,3 млрд. теңгеге немесе 4,2%-ға еости.

Тек 2019 жылдың тамыз айында 18,1 млрд. теңге мөлшерінде теңгедегі депозиттердің шамалы азауы байқалды.

Қарастырылып отырған тоқсанда теңгедегі депозиттердің негізгі түсімі 2019 жылдың қыркүйегіне келді, өсім 127 млрд. теңгені құрады.

Банк секторы қор тұрақтылығының негізін жинақ және мерзімді салымдар құрайды. Осыдан тұра бір жыл бұрын, дәлірек айтқанда, 2018 жылдың 1 қазанынан бастап осы салымдарды қосқанда теңгедегі депозиттердің жаңа желісі іске қосылды, ал 2019 жылдың 1 маусымынан бастап банктар жинақ және мерзімді салымдарды шетел валютасында ұсына бастады.

Депозиттік базаның 84%-ын 1 жыл және одан жоғары мерзімдегі депозиттер құрайды, дегенмен бұл депозиттердің басым көпшілігі іс жүзінде мерзімсіз болып табылады және салымшы кез келген уақытта ешқандай шектеусіз алуы мүмкін.

Алайда теңгедегі депозиттердің жалпы көлеміндегі жинақ және мерзімді депозиттердің үлесі артып келеді және үшінші тоқсанның аяғында ол 5,5%-ға жетті. Осы жылдың басынан бұл салымдардың үлесі 1,9%-дан 3 есеге жуық еости.

Тұрақты депозиттердің негізін дәл осы жинақ салымдар құрайды. Мерзімді салымдардың көлемі біртіндеп азайып келеді және тоқсанның басынан бастап олар 6,7%-ға төмендеп, 53,7 млрд. теңгені құрады.

Жинақ салымдарының көрініше халық арасында танымалдылығы артуда және бүгінгі күні олардың көлемі 216,5 млрд. теңгеге жетті (52,6 мың шот). Тоқсан ішінде жинақ салымдарының көлемі 74,3 млрд. теңгеге немесе 52,3%-ға ұлғайды. Жинақ салымдарының өсу қарқыны жоғары деңгейде сақталуда.

Мерзімді салымдар негізінен толтыру құқығы бар салымдармен ұсынылған - 85%, ал жинақ депозиттер, көрініше, толтыру құқығының депозиттермен ұсынылған - 90%. Тұрақты салымдардың 93%-ы бір жылдан астам мерзімге салынған.

Халық 2019 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша 110 млрд теңгені құрайтын шетел валютасындағы мерзімді салымдарға көбірек қызығушылық танытады. Үшінші тоқсанның нәтижелері бойынша шетел валютасындағы жинақ депозиттер 87,9 млрд. теңгеге жетті. Шетел валютасындағы жинақ пен мерзімді салымдардың басым көпшілігі (99%) бір жылға немесе одан да көп мерзімге ашылған.

Бүгінгі күні қазақстандық банктардың ресурстарын басқару жүйесі мынадай элементтер есебінен жетілдіруді қажет етеді: депозиттік операциялармен байланысты тәуекелдің түрлерін бағалауды жетілдіру. Банктің ақпараттық базасына қойылатын талаптарды күшейту, депозиттік операциялар бойынша жүргізілетін депозиттік саясатты оңтайландыру.

Коммерциялық банктар депозиттер бойынша туындастын тәуекелдерді бағалау барысында сандық және сапалық бағалау әдістерін пайдалануға тиіс. Сандық және

сапалық бағалауда құрылымдық талдау, ҚҰБ пруденциялдық нормативтік коэффициенттерін пайдалану, депозиттердің тұрақтылығын бағалау, факторлық талдау, ақша ағымын талдау әдістерін пайдаланумен қатар, депозиттік операциялар бойынша тәуекелдерді кешенді түрде бағалауға мүмкіндік беретін бағдарламалық қамсыздандырулар жасауы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мұсіров Ф.М. Ақша, несие, банктер: оқу құралы./Мұсіров Ф.М., Бұхарбаев Ш.М., Калденова Г.С. – Ақтобе: С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, 2017. – 388 б.
2. С.Б.Мақыш, А.Ә.Ілияс. Банк ісі. – Алматы: Қазақ университеті, 2017.
3. ҚР ҰБ арнайы сайты www.nationalbank.kz
4. <https://kdif.kz>

АНАЛИЗ ДИНАМИКИ РАЗВИТИЯ ДЕПОЗИТНЫХ ОПЕРАЦИЙ В БАНКАХ ВТОРОГО УРОВНЯ

*Оспанова А¹, Мусиров Г.М.¹, Калденова Г.С.¹
¹Баишев Университет*

АННОТАЦИЯ

Депозитный рынок остается одним из самых динамично развивающихся сегментов финансового рынка страны. Чем выше спрос на кредит, тем больше потребность банка в расширение ресурсной базы, в том числе депозитов. Во избежание оттока депозитов банк должен поддержать свою ликвидность, обеспечивая доверие клиентов.

В данной статье рассматривается динамика развития депозитной операции банков второго уровня. Депозитные счета могут быть самыми разнообразными, в основу их классификации положены такие критерии, как источники вкладов, их целевое назначение, степень доходности. Основное внимание уделено определению критериев, целей и задач.

Ключевые слова: депозит, срочные депозиты, безсрочные депозиты, сберегательный депозит, депозитная база, пруденциальный норматив

ANALYSIS OF THE DYNAMICS OF DEPOSIT OPERATIONS IN SECOND-TIER BANKS

*Ospanova A¹, Musirov G. M.¹, Kaldanova G. S.¹
¹Baishev University*

Abstract

The Deposit market remains one of the most dynamically developing segments of the country's financial market. The higher the demand for credit, the greater the Bank's need to

expand its resource base, including deposits. In order to avoid outflow of deposits, the Bank must maintain its liquidity by ensuring customer confidence. This article discusses the dynamics of the Deposit operation of second-tier banks. Deposit accounts can be very diverse. their classification is based on such criteria as the sources of deposits, their purpose, and the degree of profitability. The main focus is on defining criteria, goals and objectives.

Keywords: *Deposit, term deposits, non-term deposits, savings Deposit, Deposit base, prudential standard*

МРНТИ: 06.73.55

Базарбаевва Д¹, Мусиров Г.М.¹, Калденова Г.С.¹

¹Башев Университет

ТӨЛЕМ ЖҮЙЕСІНДЕ ИНТЕРНЕТ ТӨЛЕМДЕРДІҢ ДАМУ ДИНАМИАКСЫН ТАЛДАУ

Аннотация

Қазіргі уақытта ТМД елдері бойынша қашықтықтан банкинг қызметі кеңінен таралуда. Online жүйелер арқылы қолма-қол ақшасыз есеп айырысу Қазақстанда да танымал бола бастады. Тұтынушылардың көбеюі айқын артықшылықтардың арқасында төлемнің бұл әдісін таңдайды. Ел аумағында жұмыс істейтін банктердің көпшілігі қолма-қол ақшасыз төлемді онлайн-режимге көшіру және құту уақытын бір қадам алға қысқарту идеясын қабылдай отырып, осындай қызметті ұсынып отыр.

Қазақстанда қашықтан қол жеткізу және банк операцияларын бақылау танымалдылығының айтарлықтай өсуі байқалды. Карталардың көмегімен қолма-қол ақшасыз операциялар бойынша жалпы көлем үш есе өсті. Бұл сервистің көмегімен жасалатын интернеттегі транзакцияларға да әсер етті. Ел тұрғындарының өз ақшаларын өз қалауы бойынша пайдалану мүмкіндігі неғұрлым көп болса, қаржы үйімдары неғұрлым кең мүмкіндіктер ұсынады, мамандар инновациялық идеяларды ойластырады.

Кілт сөздер: *төлем жүйесі, цифрандыру, инновациялар, интернет банкинг, мобиЛЬДІ банкинг, төлем карточкасы*

Қазақстанның тиімді төлем жүйесін құру – Ұлттық банк қызметінің стратегиялық міндеттерінің бірі. Аппараттық және бағдарламалық құралдар кешенін қамтитын күрделі тетікті көрсете отырып, төлем жүйесі халық, шаруашылық жүргізуінің субъектілер,

Екінші деңгейдегі банктер және Ұлттық банк арасындағы өзіндік байланыстыруышы буын болып табылады.

Төлем жүйесінің рөлі тұтынушы мен тауарлар мен қызметтерді жеткізуінің арасында ақшаны уақтылы және тиімді аударуды қамтамасыз ету болып табылады, бұл экономикалық және қаржылық қызмет нәтижесінде қабылданған

міндеттемелердің орындалуын уақтылы аяқтауға ықпал етеді.

Осыған байланысты қаржы нарықтары мен экономиканың банк секторының жұмыс істеу тиімділігі көбінесе елдегі қолданыстағы төлем жүйесіне байланысты.

Қазақстанның егемендігін жариялау, нарықтық қатынастарға көшу және ел экономикасын құрылымдық реформалау мемлекеттің экономикалық және қаржылық тіршілігінің, оның ішінде банк жүйесінің жаңа нысандарын құруға себепші болды.

Төлем нарығы елдің қаржы жүйесінің негізгі сегменттерінің бірі болып табылады. Барлық операциялар және мәмілелер ақша ағындарына қарай өзгереді. Сол себепті төлем сервистерінде барынша тиімді және инновациялық шешімдер көрініс табуға тиіс.

Қазақстанның банкаралық төлем жүйелері көп жылдар бойы қаржы секторының қауіпсіз есеп айырысу тетіктеріне қажеттілікті қамтамасыз ету қабілетін көрсетіп келеді.

Клиенттер үшін цифрлық шешімдерді қолдануға негізделген төлем сервистері белсенді түрде дамуда.

Соңғы жылдары біз интернетті және төлемдер жүргізуге арналған мобиЛЬДІК шешімдерді қолдануға қатысты зор қызығушылықты байқаймыз.

Төлем қызметтерін дамыту мемлекеттің қаржы жүйесіне тиімді қызмет көрсетуді қамтамасыз етеді және экономиканың нақты секторын дамытуда маңызды рөл атқарады.

Соңғы жылдары сектор цифрландыру және инновацияларды енгізу кілтінде дами отырып, белсенді түрде өзгеріп отырады.

Елдің қатардағы азаматтары үшін осындай өзгерістердің қайырымдылық әсері ең алдымен, барлық жерде қолайлы және қарапайым төлем құралдарының қол жетімділігінен көрінеді.

Ағымдағы жылдың қазан айының соында Қазақстан аумағында айналыста 31,2 млн төлем карточкасы болды — өткен жылдың сәйкес кезеңіне қарағанда 42,9% - ға артық (21,8 млн карточка).

Ағымдағы жылы өсу тарихтағы ең жоғары болып табылады. Соңғы үш жылда айналыстағы төлем карточкаларының саны жылына орташа есеппен 26,8% - ға өсуде. Сонымен қатар, елдегі карточка ұсташылардың саны рекордтық 55% - ға артты, елдің бір тұрғынына орташа есеппен 27,8 млн. - ға дейін 1,7-ге жуық төлем карточкасы келеді, ал осыдан бес жыл бұрын бір тұрғынға кемінде 1 карта тиесілі болды. Өткен жылдың сәйкес кезеңінде карточка ұсташылардың саны 18 миллионды құрады.

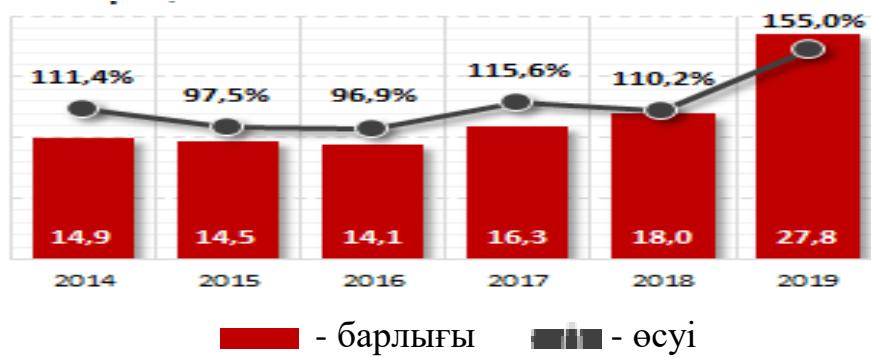
Бұдан басқа, қолма-қол ақшасыз төлемдер мен ақша аударымдарының өсу, төлем сервистерінің сапасын жақсарту және кеңеюінің және жалпы клиенттерге қашықтықтан қызмет көрсету арналарына көшудің үрдісі сақталуда.

2019 жылдың қаңтар-қазан айларында қазақстандық эмитенттердің карталары барынша жиынтық айналым 24,1 трлн теңгені құрады.

Осы кезеңде транзакциялар саны 1,2 млрд құрады, жылдық өсім екі есе дерлік (94,1% - ға).

Сурет 1. Қазақстан Республикасындағы төлем карточкаларының айналымы, млн. дана
Дерек көзі: интернет-ресурс: Ranking.kz

Сурет 2. Қазақстан Республикасындағы карточка ұстаушыларының саны,
млн. адам

Дерек көзі: интернет-ресурс: Ranking.kz

Бұл ретте, ағымдағы жылдың он айының қорытындысы бойынша төлем карточкаларын пайдалана отырып, қолма-қол ақшасыз төлемдер мен ақша аударымдарының көлемі өткен жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда 2,2 еседен астам (4,9 трлн теңге) ұлғайып, 10,6 трлн теңгені құрады.

Қолма — қол ақшасыз операциялардың 68% интернет және мобильді банкинг арқылы жүзеге асырылды - 7,1 трлн теңге. Оның 30,7%-ы немесе 3,2 трлн теңге POS-терминалдарға тиесілі.

Банкоматтар мен банктік дүңгіршектер арқылы қолма-қол ақшасыз операциялар көлемі тиісінше 161,4 млрд және 316,3 млн теңгені құрады. Қазақстанда қолма-қол ақшасыз транзакциялар негізінен тауарлар мен қызметтерге ақы төлеу мақсатында жүргізіледі.

Төлем қызметтері саласының өсуімен бірге Қазақстанда қашықтықтан қызмет көрсету желісі кеңейтілді.

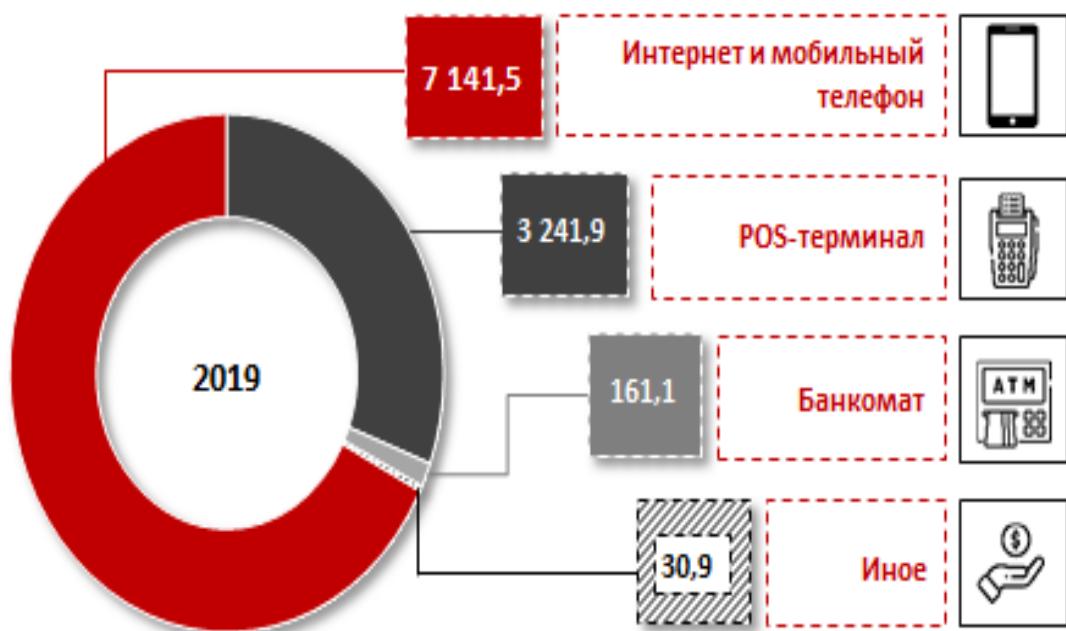
Ағымдағы жылдың қазан айының сонында POS-терминалдардың саны бір жылда 22,5% - ға, 163 мыңға дейін артты; төлем карточкаларын төлеуге қабылдайтын сауда кәсіпорындарының саны 15,8% - ға, 91,1 мыңға дейін өсті. Сондай — ақ, банкоматтар

саны жыл ішінде 4,3% - ға, 11,3 мыңға дейін өсті.

Сурет 3. Қазақстан Республикасындағы қолма-қолсыз төлемдердің көлемі, трлн.тг

Дерек көзі: интернет-ресурс: [Ranking.kz](#)

Сурет 4. Операцияларды жүргізу ортасы бойынша қолма-қол ақшасыз төлемдердің көлемі

Дерек көзі: интернет-ресурс: [Ranking.kz](#)

Төлем қызметтері нарығындағы көрсеткіштердің айтарлықтай өсуі реттеуші және бақылау функцияларын орындау шеңберінде Ұлттық Банктің қызметімен сүйемелденеді.

2019 жылдың тоғызында төлем ұйымдарының сервистері арқылы 1,46 трлн теңге сомасына 334 млн төлем өткізілді (Өткен жылдың ұқсас кезеңімен салыстырғанда 36% - ға өсім), бұл жалпы төлем ұйымдарының бизнесті жүргізуінің қолайлы құқықтық және экономикалық шарттары туралы, сондай-ақ олар ұсынатын төлем қызметтеріне үздіксіз сұраныс туралы куәландырады.

Көрсетілетін қызметтер шеңберінде төлем ұйымдары ұялы байланыс операторларының қызметтерін, коммуналдық қызметтерді, салық төлемдерін, медициналық қызметтерді төлеу, қарыздарды өтеу және т. б. бойынша сервис ұсынады.

Төлем ұйымдары 2019 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша төлем қызметтерін көрсету үшін 80 мыңдан астам электрондық терминал пайдаланылады.

2020 жылдың ақпан айында интернет-төлемдердің көлемі 388,1 млрд теңгені құрады — қантардағыдан 20,5% - ға артық және бір жылдан бірден 2,4 есе артық болды.

Салыстыру үшін: карталар бойынша жасалған қолма — қол ақшасыз төлемдердің жалпы көлемі бір айда 0,9% - ға және бір жылда 92,8% - ға өсті. Осылайша, web-ресурстар арқылы төлемдердің үлесі барлық табыс көлемінің 62,9% — ын құрады, ол бұрын 49,4% - ға қарсы, ал барлығы 7,9% - 2015 жылғы ақпанда.

Интернет-төлемдерді жасау кезіндегі транзакциялар саны 26,8 миллионға жетті — қантардағыдан 92,1% - ға артық және бір жыл бұрын 2,3 есе көп. Бұл банк карталары бойынша жасалған барлық қолма-қол ақшасыз транзакциялардың 44,4% - ы.

Айта кету керек, жалпы қолма — қол ақшасыз төлемдер ақшалай төлем карталары бойынша барлық айналымның 36,7% - ын және карталар бойынша жасалған барлық транзакциялардың 72,3% - ын құрайды. Тиісінше, дәл осы интернет-сатып алу және басқа да интернет-төлемдер — Қазақстандағы "пластикалық" белсенділікіті дамытудың негізі мен негізгі драйвері.

Банктер шет қалмады және интернет-сауданы дамытуға белсенді түрде кірісті. Әр түрлі тауарларды сатып алуға болатын Онлайн-дүкендерді бүгінгі күні 3 ЕДБ ұсынады: ForteBank, Халық Банкі (ол сінірліген Qazkom платформасында) және Kaspi Bank. Бұл аландарды қосу, олар үшін қолма-қол ақшасыз төлемнің әдеттегі тәсілі ғана емес, сонымен қатар тауарларды бөліп-бөліп және несиеге сатып алу да мүмкін. Өткен жыл банк карталары үшін шешуші болды. Қазақстанда қашықтан қол жеткізу және банк операцияларын бақылау танымалдығының айтарлықтай өсуі байқалды.

Карталардың көмегімен қолма-қол ақшасыз операциялар бойынша жалпы көлемі үш есе өсті. Бұл сервистің көмегімен жасалатын интернеттегі транзакцияларға да қатысты болды. Ел тұрғындарының өз қалауы бойынша өз қаражатын пайдалану мүмкіндіктері неғұрлым көп болса, қаржы ұйымдары неғұрлым кеңірек ұсынады, инновациялық идеяларды мамандар ойластырады.

Банк ісін талдаумен айналысатын мамандардың ең қарапайым есептеулері бойынша 2020-2021 жылдарға қарай қаржылық белсенді азаматтардың басым бөлігі қолма-қол ақшасыз есеп айырысуға көшуге тырысады және қаржы үйімдары клиенттерінің жалпы санының жартысынан астамы қашықтын қызмет көрсету жүйесін пайдаланады. Бұл бағыттың жақын арада дамуы мен оның позицияларының нығаюын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Илияс А., Сәулембекова Ә.Қ. Төлем жүйесі: теория және практикасы: Оқу құралы. - Алматы: Экономика, 2017. – 1386.
- 2 www.nationalbank.kz. Ұлттық төлем жүйелері – Национальный Банк Республики Казахстан
- 3 <https://kursiv.kz/news/kompanii-i-rynki/2019-04/obyom-internet-platezhey-v-kazakhstane-vyros-v-24-raza>
- 4 <http://ranking.kz>

*Базарбаева Д¹, Мусиров Г.М.¹, Калденова Г.С.¹
¹Баишев Университет*

АНАЛИЗ ДИНАМИКИ РАЗВИТИЯ ИНТЕРНЕТ-ПЛАТЕЖЕЙ В ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация

В настоящее время по странам СНГ широко распространяется услуга дистанционного банкинга. Безналичный расчет посредством Online систем становится популярным и в Казахстане. Все большее количество потребителей выбирает этот способ оплаты благодаря явным преимуществам. Большинство банков, действующих на территории страны, уже предлагают такую услугу, восприняв идеи переноса безналичной оплаты в онлайн-режим и сокращение времени ожидания шагом вперед.

В Казахстане был замечен серьезный рост популярности удаленного доступа и контроля над банковскими операциями. Общий объем по безналичным операциям с помощью карт вырос в трехкратном размере. Это же коснулось и транзакций в интернете, которые производятся с помощью сервиса. Чем больше возможностей появляется у жителей страны использовать свои денежные средства по собственному усмотрению, тем шире возможности предлагают финансовые организации, более инновационные идеи продумывают специалисты.

Ключевые слова: платежная система, цифровизация, инновации, интернет-банкинг, мобильді банкинг, платежная карточка

ANALYSIS OF THE DYNAMICS OF INTERNET PAYMENTS IN THE PAYMENT SYSTEM

Bazarbayeva D¹, Musirov G. M.¹, Kaldanova G. S.¹
¹Baishev University

Abstract

Currently, the remote banking service is widely distributed in the CIS countries. Cashless payment via Online systems is also becoming popular in Kazakhstan. An increasing number of consumers choose this payment method due to its obvious advantages. Most banks operating in the country already offer such a service, taking the idea of transferring non-cash payments to online mode and reducing the waiting time a step forward.

Kazakhstan has seen a significant increase in the popularity of remote access and control over banking operations. The total volume of non-cash transactions using cards has increased threefold. The same applies to transactions on the Internet that are made using the service. The more opportunities there are for residents of the country to use their money at their own discretion, the more opportunities are offered by financial organizations, and the more innovative ideas are thought out by specialists

Keywords: *payment system, digitalization, innovation, Internet banking, mobile banking, payment card*

МРНТИ 06.81.55

Нұрханқызы Н.,¹
МжЖБ білім бері бағдарламасының
2 курс магистранты
Балгинова К.М.¹
Э.з.к, аға оқытуышы
¹Башшев Университеті

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ КӘСІПОРЫНДАҒЫ МАРКЕТИНГТІК ҚЫЗМЕТТІҢ МӘНІ

Аннотация

Қазіргі таңда тиімді маркетингтік қызметті дамыту және іске асыру теориясы мен практикасы отандық кәсіпорындар үшін ерекше маңызды болып табылады. Қазіргі уақытта кез-келген өнеркәсіптік кәсіпорын отандық және халықаралық тауар нарығында елеулі қаржылық проблемаларға және қатал бәсекелестік ортаға тап болады. Бұл мақалада кәсіпорындағы маркетингтік қызметтің мәні, маркетинг жұмыстарын ұйымдастыру ерекшеліктері қарастырылған.

Кілт сөздер: маркетинг, маркетингтік қызмет, зерттеу, тауар өндірісін ұйымдастыру, функция.

Классикалық мағынада маркетинг - бұл, ең алдымен, тауарлар мен қызметтерді өндірушіден тұтынушыға жылжытумен байланысты кәсіпкерлік қызмет. Экономика саласындағы қазіргі заманғы мамандар оны кең мағынада - бәсекелестік жағдайында

фирманың (кәсіпорынның) стратегиясы мен тактикасын анықтайтын бизнес философиясы ретінде қаастырады. Кәсіпорынның өнімді өндірумен және қызмет көрсетумен тікелей байланысты өндірістік қызметі қолма-қол өндірістік ресурстарды ұтымды пайдалануды, өндіріс шығындарын үнемі төмендетуді және нарық талаптарын қанағаттандыратын өнім шығаруды қамтамасыз ететіндей етіп құрылуы керек. Бұған өндірісті тиісті ұйымдастыру, технология мен жабдықты таңдау, өндіріс орындарын оңтайлы пайдалану арқылы қол жеткізіледі.

Қаржы - экономикалық қызмет дегеніміз-белгілі бір тауарлар өндірісін дамытудың немесе қысқа, орта және ұзақ мерзімді уақыт кезеңдерінде қызмет көрсетудің табыстылығының экономикалық негіздемесі, енгізілген өнімдер мен жабдықтардың экономикалық тиімділігін есептеу, сондай - ақ жоғары рентабельділікті қамтамасыз ету үшін өндірістік бөлімшелер арасында шикізатты, материалдар мен жабдықтарды ұтымды бөлу., Жұмыстың ұздіксіздігі және жоғары сапалы өнім шығару.

Маркетингтік қызмет кәсіпорынның өндірістік, қаржылық, сауда, өткізу, кадрлық қызметін нарықтағы тұтынушылардың талаптарына өзгеретін экономикалық жағдайға (кірістер, бағалар, конъюнктура) икемді бейімдеуді қамтамасыз етеді. Нарықтық экономикаға көшу жағдайында маркетингтік қызмет-бұл басқа қызметтермен бірге нарықтық сұраныстарды қанағаттандыруға және осы негізде пайда табуға бағытталған біртұтас интеграцияланған процесті құратын кәсіпорынды басқарудағы маңызды буын.

Қазіргі заманғы кәсіпорындағы маркетингтік қызметтің мәні тауарлар мен қызметтерге Тапсырыс берушілермен, дистрибуторлық, маркетингтік және логистикалық орталықтармен, материалдық ресурстар мен қызметтерді жеткізушілермен шаруашылық байланыстар; бұқаралық ақпарат құралдарымен, атқарушы билік органдарымен қоғамдық байланыстар; компанияның бөлімшелерімен және қызметтерімен ішкі корпоративтік басқару қатынастары болып табылады.

Маркетинг қызметін, әдетте, кәсіпорын директорының маркетинг (коммерциялық жұмыс) жөніндегі орынбасары немесе маркетинг директоры басқарады. Ол белгіленген мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған зерттеулерді ұйымдастыруға, маркетингтік іс-шаралардың орындалуын бақылауға жауап береді. Қызметкерлердің барлық жиынтығының міндеттері Бөлімнің функцияларын толығымен қамтуы керек. Маркетингтік қызметке нарықтарды зерттеу, өнім ассортиментін қалыптастыру, баға, сату, жарнама және т. б. мамандар кіруі керек.

Зерттеу жұмыстарын орындау үшін осы мәселелер бойынша мамандандырылған ғылыми-зерттеу орталықтарының сарапшылары да тартылуы мүмкін. Қажет лауазымдық нұсқауларды жүзеге асыру көзделді дербестік және жауапкершілік жұмыс. Өнімнің ерекшелігімен, нарықтардың санымен және кәсіпорынның маркетингтік қызметінің көлемімен анықталатын маркетингтік қызметтің ұйымдастырушылық құрылымы функционалды, бөлу немесе матрицалық тәсілдерге негізделген. Функционалды маркетинг қызметінің басқа бөлімшелермен үйлестірудегі негізгі функцияларын орындау үшін оның тұрақты құрылымына бағытталған, бөлім

қызметтің жекелеген бағыттарын анықтайды, матрицалық нақты жобаларды, бағдарламаларды, тапсырмаларды өзірлеу үшін белгілі бір уақыт кезеңдерінде қалыптасатын икемді үйымдастыруышылық құрылымдарды құруды қамтиды.

Дәстүрлі функционалды құрылым маркетингтік қызметтің жекелеген функцияларына бағытталған. Мұндай бөлімдердегі қатынас “басшылық –бағыну” сияқты тік тік қатынастарға негізделген. Бұл құрылым ең кең таралған және қарапайым. Маркетинг жөніндегі вице - президенттің қарамағында келесі функцияларды жүзеге асыратын аппарат бар: нарықты зерттеу, Жаңа тауарлар өндірісін жоспарлау, жаңа тауарларды жарнамалау және сату, Қызмет көрсету және т.б.

Өндірістік бағдарлама көптеген түрлі өнімдерден тұрса және оны кәсіпорынның жеке бөлімшелері дербес жүзеге асырса, бөлу құрылымы қолданылады. Шын мәнінде, тауарлық немесе нарықтық бағыттар кешені құрылады. Артықшылығы-барлық тауарларды қамту, нарықтағы өзгерістерге кешенді жауап беру, үйлестіру мүмкіндігі және т.б. кемшіліктер - жоғары шығындар, Штаттардың өсуі, басқарудың күрделілігі. Мамандар матрицалық құрылымды жаңа міндеттер жағдайында ең икемді, Ішкі қайта құруға қабілетті деп санайды, бұл оның құрылышы мен жұмыс істеуінің бірқатар ерекшеліктеріне байланысты, өйткені ол екі құрылымнан тұрады: Функционалды және жобалық: тұрақты функционалды бөлімдермен қатар нақты мәселелерді шешу үшін құрылған уақытша жобалық топтар бар (жұмысқа тиісті функционалдық бөлімдердің мамандары тартылуы мүмкін). Басқару бөлімдерінің өзара әрекеттесуі дәстүрлі “көшбасшылық-бағыну” байланысына негізделген көлденең және диагональды байланыстың жаңа желілерін тудырады. Осыдан оның атауы пайда болды-матрицалық.

Нарықты оның дамуын анықтайтын объективті факторларды анықтау арқылы зерттей отырып, маркетингтік қызмет қысқа, орта және ұзақ мерзімді жоспарлаудың маңызды алғышарттарын жасайды. Оның өндіріске белсенді әсері ГЗТКЖ-мен және технологиялық процестерді жетілдірумен байланысты жаңа өнімдер шығаруды дайындауда зерттеу тақырыптарын таңдауға әсер етуден басталады.

Бұл әсер жаңа өнімді игеру сатысында жалғасуда және қызметкерлер оны өндірудің кезеңдері мен мерзімдерін анықтауға қатысатындығында көрінеді. Бұл қызмет ғылыми-зерттеу, тәжірибелік - конструкторлық және басқа да бөлімдерді өз жаңалықтарын жоғалтпай, нарыққа шығуы үшін өзірлемелерді уақтылы бастауға және жаңа өнім өндірісін дайындауға бағыттайты. Бұл нарықта жаңа өнімдердің пайда болу сәті, ол кәсіпорынның экономикалық жетістіктерін анықтайты, оған монополиялық пайда алуға мүмкіндік береді.

Өндірісті нарыққа қажетті өнім шығаруға бағыттай отырып, маркетингтік қызмет сұранысты қанағаттандыруда олқылықтардың алдын алуға көмектеседі және сатылымсыз өнім өндірумен байланысты шығындардың алдын алады.

Тауарлар тұтынушылық (күнделікті сұраныс, алдын-ала таңдау, ерекше сұраныс) және өнеркәсіптік (шикізат, құрылыш, негізгі және қосалқы жабдықтар) болып бөлінетіні белгілі. Осы жіктеуге сәйкес оларды жүзеге асырудың әртүрлі

тәсілдері қажет.

Сонымен, күнделікті тауарларды сату арнайы сұранысқа ие тауарларға қарағанда басқаша үйымдастырылуы керек. Бірінші жағдайда, тәжірибе көрсеткендей, олардың жалпыға бірдей қол жетімділігін қамтамасыз ету және тиісті имиджді құру қажет. Алдын ала таңдалған тауарлардың тартымдылығының негізгі факторы баға мен сапа болып табылады, ал арнайы сұранысқа ие тауарларды сату негізінен жарнамаға байланысты. Маркетингтік қызметтің бірінші және тұрақты міндеті кәсіпкерлік климатты оның даму серпінінде қадағалау, яғни қоршаған ортаның даму үрдістері мен сипаты бизнесті жүргізуге қолайлы ма немесе кәсіпорын қызметіне қауіп төндіре ме. Кәсіпкерлік климатты талдау негізгі өзара байланысты факторларды ескере отырып жүргізіледі:

- әлеуметтік-халықтың құрылымы, қоғамның моральдық-эстетикалық құндылықтары, қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынасы, бәсекелестік және т. б.;
- экономикалық-ЖҰӨ, қолда бар өнім, дискрециялық кіріс;
- ғылыми-техникалық-ғылыми-техникалық прогрестің деңгейі және оған нарықтың сезімталдығы;

-нормативтік-құқықтық-заңнама, Нормативтік актілер. Егер кәсіпкерлік климат компанияға таңдалған бизнес саласында сәтті жұмыс істеуге мүмкіндік берсе, онда маркетингтік қызметтің қызметі кәсіпорын жұмыс істейтін немесе жұмыс істейтін өнім нарығына бағытталуы керек. Кәсіпорынның өз өнімдерімен нарыққа шығуы жөніндегі саясаттың негізгі бағыттарын анықтай отырып, келесі нұсқаларды ескеру қажет:

- нарықтағы үлестің өсуі;
- бұрын белгіленген үлесті сактау;

- үлесті азайту. Осы немесе басқа бағытты таңдау көптеген мәселелерді шешуге, ең алдымен бәсекеге қабілетті өнім шығаратын кәсіпорынның ішкі мүмкіндіктеріне байланысты.

Бірақ өзінің мүмкіндіктерін анықтауға көшу үшін шаруашылық жүргізуінің субъект оған деген сұраныстың қалай қалыптасатынын, бағаның өзгеруіне байланысты оның икемділігі қандай болатынын және серпімділік кәсіпорынның кірісіне қалай әсер ететінін, сондай-ақ ұсыныстың қандай болатынын білуі керек.

Біріншіден, маркетинг кәсіпорынды (фирманы) басқаруда ойлаудың жаңа тәсілін жасайды. Ол ойлау жүйесі ретінде қалыптасады, яғни нақты мақсаттарды оларға қол жеткізуіндегі нақты мүмкіндіктеріне оңтайлы бейімдеуге, туындастырын мәселелерді жүйелі түрде шешуге бағытталған ақыл-ой көзқарастарының кешені. Бұл нарықтық талаптарды ескере отырып, қолма-қол ресурстарды және кәсіпорынның (фирманың) барлық әлеуетін оңтайлы пайдалану әрекеті. Ойлау бейнесіндегі өзгерістер маркетингтік тұжырымдамалардың оның дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі эволюциясын нақты көрсетеді.

Екіншіден, маркетинг кәсіпорынның нарықтағы іс-әрекетінің жаңа бейнесін жасайды. Кәсіпорынның (фирманың) нарықтық қызметінің оның принциптерін, әдістерін, құралдарын, функциялары мен үйымдастырылуын ашатын тұтас әдіснамасы

қалыптасады. Тауарларды жылжыту жүйесі қалыптасады және дамиды, онда әртүрлі тәсілдердің бай жиынтығы қолданылады: тауар функцияларын жетілдіру, тұтынушыға әсер ету, икемді баға саясаты, жарнама, өнімді бөлу арналарының тиімділігі және т. б. Осылайша, кәсіпорындағы маркетингтік қызмет маңызды рөл атқарады, өйткені ол кәсіпорынның барлық маркетингтік қызметін “басқару орталығы” болып табылады.

Компания барлық маркетингтік жұмыстарды, соның ішінде жоспарлауды өз мойнына алатын маркетингтік қызметтің осындай құрылымын жасауы керек. Егер компания өте кішкентай болса, барлық маркетингтік міндеттер бір адамға жүктелуі мүмкін. Оған маркетингтік зерттеулермен, сатуды ұйымдастырумен, жарнамамен, клиенттерге қызмет көрсету қызметімен және т.б. айналысу тапсырылады. Егер компания үлкен болса, онда әдетте бірнеше маркетинг мамандары жұмыс істейді. Сонымен, «Элен Кертиз» компаниясының штатында сату қызметін басқаратын сатушылар, маркетинг зерттеушілері, қарапайым және маркалы тауарлардың өндірісін басқаратын, нарық сегменттерін басқаратын және клиенттерге қызмет көрсету қызметкерлері бар. Барлық маркетингтік функцияларды маркетинг бөлімі басқарады. Бүгінгі таңда маркетинг бөлімдері әртүрлі негізде ұйымдастырылуы мүмкін. Әрбір компания өзінің маркетингтік мақсаттарына қол жеткізуге жақсы ықпал ететіндей есеппен маркетинг бөлімін жасайды. Функционалдық ұйым. Ең көп таралған схема-маркетингтік қызметті функционалды ұйымдастыру.

Бұл жағдайда маркетинг мамандары маркетингтік қызметтің әртүрлі түрлерін (функцияларын) басқарады. Олар өз жұмысын үйлестіретін маркетинг жөніндегі вице-президентке бағынады. Функционалды ұйымдастырудың басты артықшылығы - басқарудың қарапайымдылығы. Екінші жағынан, өнімнің ассортименті мен фирманның нарықтары есken сайын, бұл схема өзінің тиімділігін жогалтады.

Әрбір жеке нарық немесе өнім үшін арнайы жоспарлар жасау, сондай-ақ тұтастай алғанда компанияның маркетингтік қызметін үйлестіру қындаидай түсude. Географиялық принцип бойынша ұйымдастыру. Бұкіл ел бойынша сауда жасайтын компанияларда сатушылардың бағыныштылығы көбінесе географиялық принцип бойынша ұйым түрінде болады.

Географиялық принцип бойынша ұйымдастырылған кезде сауда агенттері олар қызмет көрсететін аумақтарда өмір сүре алады, өз клиенттерін жақсы тани алады және сапарға кететін ең аз уақыт пен қаражатпен тиімді жұмыс істей алады.

Тауарлардың кең ассортименті және/немесе брендтік тауарлардың алуан түрлілігі бар фирмалар тауар немесе тауар-марка өндірісі бойынша ұйымды пайдаланады. Тауар өндірісі ұйымы функционалды ұйымды алмастырмайды, бірақ басқарудың тағы бір деңгейі болып табылады. Барлық тауар өндірісін тауар номенклатурасы бойынша менеджер басқарады, оған тауарлар тобының бірнеше менеджерлері бағынады, олар өз кезегінде әрқайсысы өзінің нақты тауарларын өндіруге жауапты тауар менеджерлеріне бағынады.

Әрбір өнім менеджері өзінің өндірістік жоспарларын дербес әзірлейді, олардың орындалуын бақылайды, нәтижелерін бақылайды және қажет болған жағдайда осы жоспарларды қайта қарайды. Тауар өндірісі ұйымы компания шыгаратын өнімдер бір-

Бірінен және/немесе осы тауарлардың сорттарынан күрт ерекшеленетін жағдайларда өзін ақтайды, сондықтан маркетингтің функционалды ұйымдастырылуымен бүкіл номенклатураны басқару енді мүмкін емес. Тауар өндірісі қағидаты бойынша ұйымды алғаш рет 1927 жылы “Проктер энд Гэмбл” компаниясы қолданды. Оның жаңа “Камей” сабыны нарықта маңызды болған жоқ, ал кейіннен компанияның президенті болған жас басшылардың бірі Нейл Х.Макэлроға осы өнімді жетілдіруге және оны сатуды ынталандыруға толығымен назар аудару тапсырылды. Жұмыс сәтті болды, көп ұзамай компанияда басқа тауар менеджерлері пайда болды.

Содан бері тауар өндірісі ұйымы көптеген фирмаларда, әсіресе тамақ өнеркәсібінде, сабын, парфюмерия, косметика және химиялық өнімдер өндірісінде кеңінен таралды. Мысалы, “Дженерал фудз” корпорациясы өзінің “Пост” бөлімшесінде тауар өндірісі бойынша ұйымды енгізді. Қазір онда бөлшек астық өнімдері, мал азығы мен сусындар топтары бойынша жеке менеджерлер бар. Ұсақталған астық өнімдерінің тобында қоректік жарма, балаларға арналған тәттілендірілген жарма, “отбасылық” жарма және дәнді дақылдардан жасалған түрлі тағамдар өндірісі бойынша менеджерлер бар. Қоректік дәнді дақылдар өндірісі жөніндегі менеджер өз кезегінде тауарлық маркалар менеджерлерінің жұмысын басқарады.

Тауар өндірісін ұйымдастыруның бірқатар артықшылықтары бар.

Біріншіден, басқарушы тауар бойынша үйлестіреді бүкіл кешені маркетинг бойынша осы бұйымға.

Екіншіден, өнім менеджері нарықта туындастырылған проблемаларға жеке мамандарға қарағанда тезірек жауап бере алады.

Үшіншіден, кішігірім, кішігірім маркалы тауарлар назардан тыс қалмайды, өйткені олардың әрқайсысының өндірісін өз менеджері басқарады.

Төртіншіден, тауар өндірісін басқару-бұл жас көшбасшылар үшін керемет мектеп, өйткені бұл жұмыста олар компанияның жедел қызметінің барлық салаларына қатысады. Алайда, бұл артықшылықтар шығындармен байланысты.

Біріншіден, тауар өндірісін басқару жүйесі бірқатар қақтығыстар мен көңілсіздіктерді тудырады. Көбінесе тауар менеджерлері өз міндеттерін тиімді орындау үшін жеткілікті құқықтарға ие болмайды.

Екіншіден, өз өнімдеріне қатысты барлық сарапшылар бола отырып, тауарларды басқарушылар қызметтің функционалды салаларында сирек маман болады.

Үшіншіден, тауарларды басқару жүйесі көбінесе жұмысшылардың көп санына енбекақы төлеу шығындарының өсуіне байланысты бастапқыда болжанғанға қарағанда қымбатқа түседі. Нарықтық принцип бойынша ұйымдастыру.

Көптеген фирмалар өз ассортиментінің тауарларын әр түрлі нарықтарда сатады. Мысалы, “Смит-Корона” компаниясы өзінің электрлік жазу машинкаларын сатады жеке тұтынушылардың, іскерлік кәсіпорындар мен мемлекеттік мекемелердің үш нарығы. “Ю. С. Стил” фирмасы өз болатынын темір жол компанияларына, құрылым өнеркәсібіне және өнеркәсіп пен қызмет көрсетудің коммуналдық салаларына сатады. Ұйымды нарықтық принцип бойынша пайдалану әр түрлі нарықтарда әр түрлі сатып

алу әдептері немесе әртүрлі тауарлық преференциялар болған жағдайда ұсынылады. Нарықтық принцип бойынша ұйым тауар өндірісін ұйымдастыру жүйесіне ұқсас.

Нарық менеджері жеке нарықтардағы бірнеше менеджерлердің қызметін басқарады. Нарықпен жұмыс жөніндегі менеджер Болашақ және жылдық сату жоспарларын және басқа да функционалды қызмет түрлерін әзірлеуге жауап береді. Бұл жүйенің басты артықшылығы-компания өз жұмысын нарықтың нақты сегменттерін құрайтын тұтынушылардың қажеттіліктеріне сәйкес жасайды.

Тауар-нарықтық принцип бойынша ұйымдастыру. Эр түрлі нарықтарда көптеген түрлі тауарларды сататын фирмалар проблема туғызады: тауар менеджерлерінен бір-бірінен мүлдем өзгеше нарықтарды білуді талап ететін тауар өндірісін ұйымдастыру жүйесін пайдалану немесе нарықтық принцип бойынша ұйым жүйесін қолдану, онда нарықты басқарушылар міндетті түрде таныс болуы керек. олардың нарықтарында сатып алған әр түрлі тауарлармен.

Сондай-ақ, фирма бір уақытта тауарлар бойынша басқарушыларға да, нарықты басқарушыларға да ие бола алады, яғни. матрицалық ұйымды қолданыңыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аксеновская Л. Н. Ұйымдастырушылық мәдениеттің ордерлік моделі / Л.Н.Аксеновская. - М.: Трикст академиялық жобасы, 2012. - 304 б.
2. Котлер, Ф.Маркетинг негіздері. 5-ші европалық басылым / Ф. Котлер, А. Гари. - М.: Уильямс, 2015. - 752 б.
3. Котлер, Ф.Маркетинг негіздері. 5-ші басылым. / Ф. Котлер, А. Гари. - М.: Уильямс, 2016. - 752 б.
4. Маркетинг негіздері: оқу құралы / Л.В. Кузнецова, Ю. Ю. Черкасова. - М.: ЖОО оқулығы, ИНФРА-М, 2013. - 139 Б.
5. Маркевич, А.Л. балық аулау флотының теңіз мамандықтарына арналған Экономика, Менеджмент және Маркетинг негіздері / А. Л. Маркевич. - М.: МОРКНИГА, 2012. - 267 Б.
6. Морозов, Ю. В. Маркетинг негіздері: Оқу құралы / Ю. В. Морозов. - М.: Дашков және К, 2013. - 148 б.
7. Львова Н. Маркетингті басқару принциптері [Электронды ресурс] // маркетинг энциклопедиясы., 2014. URL: <http://www.marketing.spb.ru/read/artide/a41.htm> (өтініш берген күні: 24.0.2017)

*Nurkhankzy N.
2nd year master's student¹
Balginova K.M¹.
k.e.s., senior lecturer
¹Baishev University*

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PRINCIPLES OF THE CIVIL SERVICE IN

THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND RUSSIA

Abstract

Currently, the theory and practice of developing and implementing effective marketing activities are especially important for domestic enterprises. Today, any industrial enterprise faces serious financial problems and fierce competition in the domestic and international commodity markets, therefore, for the successful development of an enterprise, it is important to properly organize marketing activities. This article examines the essence of marketing activities at the enterprise, the features of the organization of marketing work.

Keywords: *marketing, marketing activities, research, organization of commodity production, function.*

Нұрханқызы Н.,
магистрант 2 курса
образовательной программы «ГиМУ»¹

Балгинова К.М.,
к.э.н., старший преподаватель¹
¹Баишев Университет

ЗНАЧЕНИЕ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА СОВРЕМЕННОМ ПРЕДПРИЯТИИ

Аннотация

В настоящее время теория и практика разработки и внедрения эффективных маркетинговых мероприятий особенно важны для отечественных предприятий. Сегодня любое промышленное предприятие сталкивается с серьезными финансовыми проблемами и жесткой конкуренцией на внутреннем и международном товарных рынках, поэтому для успешного развития предприятию важно правильно организовать маркетинговую деятельность. В данной статье рассматривается сущность маркетинговой деятельности на предприятии, особенности организации маркетинговой работы.

Ключевые слова: *маркетинг, маркетинговая деятельность, исследования, организация товарного производства, функция.*

МРНТИ 82.13.01

Тапанова А.
МжЖБ білім бері бағдарламасының
2 курс магистранты¹
Балгинова К.М.¹
Э.з.к, ага оқытушы
¹Баишев Университет

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН РЕСЕЙДЕГІ МЕМЛЕКЕТТЕК ҚЫЗМЕТ ҚАҒИДАТТАРЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аннотация

Қазақстанда соңғы жылдарда мемлекеттік қызметті реформалауда белгілі бір жетістіктерге қол жеткізілді, заңнамалық база құрылды, мемлекеттік қызметшілердің мәртебесі, құқықтары мен міндеттері айқындалды, мемлекеттік органдардың өкілеттіктері регламенттелді. Бұл мақалада Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының мемлекеттік қызметі қағидаларына салыстырмалы талдау жасалған, екі елдің мемлекеттік қызметін реттейтін кейбір нормативтік құқықтық актілер қарастырылған.

Кілт сөздер: мемлекет, мемлекеттік қызмет, қағидат, мемлекеттік қызметші, функция.

Мемлекеттік қызметшінің қызметі оның шындыққа деген көзқарасын анықтайдын белгілі бір принциптерге, ішкі нағымдар мен көзқарастарға, мораль мен мораль нормаларына негізделген. Мемлекеттік қызметтің принциптері объективті, яғни жеке тұлғалардың еркі мен қалауына тәуелді емес, дегенмен шындық субъективті-объективті қатынастардың күрделі жүйесі арқылы жүзеге асырылады және бұл қоғамды басқарудың басты ерекшелігі. Принцип (латын тілінен “principium” - бастапқыда, негіз) теориялық ұғым ретінде мемлекеттік қызметтегі заңдылықтарды, қатынастарды және өзара байланысты көрсетеді. Осы Қағидаларды нормативтік шоғырландыру арқылы басқару қатынастарында белгілі бір нақтылық пен тұрақтылық енгізіледі. Бұгінгі таңда Қазақстанның ғалымдары мен практикаларына Мемлекеттік қызметтің қандай да бір қағидаттарын ғылыми түсінуді өзектендіру бойынша белсенді Зияткерлік жұмыс қажет. Ғылыми әдебиеттерде жеткілікті принциптер белгілі (г. Эмерсон-жиырма, А. Файл-он төрт, Д. Карнеги-жиырма тоғыз және т.б.), бірақ олардың барлығы басқару практикасында қолданылмайды немесе оған әсер етпейді. Принциптер табигаты мен мазмұны жағынан объективті, бірақ олардың көрінісі, дизайны және шоғырлануы сана фактілері болып табылады. Бұл объективті заңдардың субъективті түрде, қоғамдық санада көрінісі [6].

Екі мемлекет – Қазақстан мен Ресей мемлекеттік қызметінің институционалдық қалыптасуын талдай отырып, мемлекеттік қызметті заңнамалық ресімдеудің бірінші басталуы шамамен бір уақытта басталатынын атап өткен жөн. Ресей Федерациясында (бұдан әрі – РФ) 1995 жылғы тамызда “Ресей Федерациясының мемлекеттік қызметтің негіздері туралы” Федералдық заңын, ал Қазақстанда - осы жылғы желтоқсанда “Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызмет туралы” заң күші бар Қазақстан Республикасы Президентінің (бұдан әрі – ҚР) Жарлығының қабылдануымен [2,3]. Кез-келген өркениетті мемлекеттегі мемлекеттік қызмет қоғамдағы басқару функциясын орындаумен байланысты нақты кәсіби қызмет ретінде талаптар, ережелер мен ережелер түрінде көрсетілген белгілі бір принциптерге негізделеді, олардың сақталуы тұластай мемлекеттік қызмет институтының жұмыс істеуіне кепілдік береді.

Қазақстанның мемлекеттік қызметінің негізгі қағидаттары ҚР Конституциясының ережелеріне негізделеді және “Мемлекеттік қызмет туралы” ҚР Заңында бекітілген [4]. Ресей Федерациясының қазіргі мемлекеттік қызметінің принциптері ел Конституциясымен, федералды және басқа заңдармен, Президенттің Жарлықтарымен, Үкімет қаулыларымен, конституциялармен, жарғылармен және Ресей федерациясының құрылтай субъектілерінің басқа да заңнамалық және нормативтік актілерімен анықталады. Қазіргі ресейлік зерттеушілер мемлекеттік қызмет принциптерін еркін және жан-жақты түсіндіреді.

Принциптердің бірі ретінде мемлекеттік қызметті ұйымдастыру және оның жұмыс істеуі құрылған негізгі идеялар түсініледі. Басқалары Мемлекеттік қызметтің барлық принциптері бір-бірімен тығыз байланысты және жүйеде жұмыс істеуге шақырылады деп санайды: кейбіреулерді сақтау басқаларын жүзеге асыруға ықпал етеді және, керісінше, кез-келген принциптердің бұзы басқа принциптердің тиімділігіне теріс өсер етеді.

Белгілі ғалым Д.Н. Бахрах принциптерді үш негізгі критерий бойынша бөледі: заңдылық; демократия; кәсібілік [7]. Г. В. Атаманчуктың монографиясында принциптер ұғымы келесідей: “шамамен алғанда, принцип адамдардың қоғамдық өмірінің белгілі бір 2 үлгісі, қатынасы және өзара байланысы болып табылады, белгілі бір жағдайларда заңмен бекітілген және белгілі бір ғылыми ереже түрінде көрінеді, теориялық және практикалық іс-әрекетте қолданылады” [8].

ҚР мемлекеттік қызметінің принциптері өзінің мазмұны бойынша Мемлекеттік басқарудың жалпы принциптеріне және лауазымды тұлғалардың кәсіби қызметінің мазмұнын көрсететін ерекше принциптерге бөлінеді. Біздің пікірімізше, Мемлекеттік қызметтің қазіргі жұмыс істеу жағдайларына сәйкес күнделікті практиканан туындастын қазақстандық мемлекеттік қызмет қағидаттарын топтарға біріктіріп, келесі арнайы кіші топтар ретінде зерттеуге болады:

1. Қоғамдық-саиси және құқықтық принциптерге заңдылық, патриотизм, азаматтардың құқықтарының, бостандықтары мен заңды мүдделерінің басымдығы, жалпыға қол жетімділік, азаматтардың мемлекеттік қызметке кіруінің еріктілігі, қоғамдық пікір мен жариялышты ескеру қағидаттары жатады;

2. Ұйымдастырушылық-құрылымдық және функционалдық принциптерге: Мемлекеттік қызмет жүйесінің бірлігі, мемлекеттік қызметшілердің кәсібілігі мен құзыреттілігі, тең мәнді жұмысты орындағаны үшін бірдей еңбекақы төлеу, шешімдерді орындаудың міндеттілігі, мемлекеттік қызметшілердің бақылануы мен есептілігі, жеке жауапкершілігі;

3.Әлеуметтік-мотивациялық принциптерге: мемлекеттік қызметшілердің құқықтық және әлеуметтік қорғалуы, мемлекеттік қызметшілерді көтермелеу және мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттырудың үздіксіздігі. Заңдылық принципі. Бұл жалпы қағидат қоғамның құқықтық реттелуінің белгісі ретінде барлық дерлік нормативтік құқықтық актілерде бекітілген. Ол мемлекеттік қызметшілердің ҚР Конституциясын, заңдар мен басқа да 3 нормативтік құқықтық актілерді дәл сақтауы талаптарынан көрінеді. Ресей Федерациясында заңдылық Мемлекеттік қызмет

жүйесінің және қызметкердің жұмысының сапалы жағдайы ретінде негізгі белгілермен сипатталады: Ресей Федерациясының Конституциясының Ресей федерациясының құрылтай субъектілерінің конституцияларына, жарғылары мен зандарына үстемдігінің талаптарын сақтау.

Барлық түрдегі және барлық деңгейдегі заң актілері қандай да бір қатынастар Заңмен реттелмеген жағдайда ғана қолданыла алады. Соңғы жағдай қазақстандық мемлекеттік қызметке де тән.

Патриотизм принципі. Бұл принцип жеке тұлғаны қалыптастырумен, жаңа буын адамын тәрбиелеумен байланысты. Бұл принципті қолдану халықтың көпұлтты құрамына байланысты мемлекеттік органдар үшін ерекше мәнге ие болады. Бұл жағдайда мемлекеттік қызметшілердің патриоттық сезімін және өз елі үшін мақтаныш сезімін қалыптастыру тәрбие міндеттерін шешумен, мемлекет істеріне қатысуға, Мемлекеттік қызметке қол жеткізуге конституциялық құқықты іске асыруда барлық ұлттар үшін тәң мүмкіндіктерге сенімділікпен байланысты.

Мемлекеттік қызмет жүйесінің бірлігі қағидаты мемлекеттік биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінуіне қарамастан қолданылады. Бұл принцип Мемлекеттік басқарудың және мемлекеттік қызметті ұйымдастырудың әлеуметтік - саяси мәнін білдіреді. Мемлекеттік билік мәні, құрылымы және қоғамдағы қызметі бойынша біртұтас. Мемлекеттік қызметтің бірлігі дегеніміз, мемлекеттік аппараттағы басқарушылық еңбектің бөлінуіне қарамастан, барлық мемлекеттік органдар өз функциялары мен өкілеттіктерін мемлекет атынан жүзеге асырады. Осыған байланысты Мемлекеттік қызметтің біртұастығы қағидаты биліктің барлық тармақтарын біртұтас мемлекеттік механизмге біріктіретін іргелі негіз ретінде әрекет етеді.

Азаматтардың құқықтары, бостандықтары мен занды мұдделерінің мемлекет мұдделерінен басымдығы қағидаты мемлекеттік басқару үшін де, мемлекеттік қызмет үшін де ортақ болып табылады. Ол азамат пен мемлекет арасындағы қарым-қатынас саласындағы маңызды бағдар болып табылады. Қаралып отырған қағидат азаматтардың құқықтары, бостандықтары мен занды мұдделерін қозғайтын мәселелерді қарау кезінде мемлекет, оның органдары алдындағы басым жағдайын бекітеді. Қазіргі уақытта азаматтардың ақпаратқа қол жетімділігі бөлігінде осы қағидатты неғұрлым тиімді сақтау мақсатында Қазақстанда, сондай-ақ Ресейде, бүкіл республика бойынша жалпы пайдаланымдағы орындарда компьютерлік қондырғыларды пайдалана отырып, бірыңғай ақпараттық деректер базасы құрылуда. Бюджет қаражаты есебінен 2007 жылдан бастап халықты компьютерлік сауаттылыққа тегін оқыту басталды. Азаматтар Интернет арқылы өздерін қызықтыратын ақпаратпен еркін таныса алады. Түрлі бөлімдер материалдарды орналастырады. Сонымен бірге, бюрократиялық кідірістердің теріс қалдық мысалдары және осы принципті жеткіліксіз сақтау әлі де бар. Жалпыға қол жетімділік қағидаты, яғни азаматтардың өз қабілеттері мен кәсіби даярлығына сәйкес мемлекеттік қызметке қол жеткізуге тәң құқығы да ҚР Конституциясында бекітілген (33-бап, 4-тармақ) және лауазымдық міндеттердің сипатына ғана байланысты және заңмен белгіленеді. Ресей Федерациясының

Конституциясы (Б. 4 art. 32) және “Ресей Федерациясының мемлекеттік қызметінің негіздері туралы” Федералдық заң (4-баптың 5-тармағы) Ресей азаматтарының мемлекеттік қызметке тең қол жетімділігі бар деп белгіледі.

Қызмет Ресей азаматтарының кәсіби қызметіне айналғандықтан, оның лауазымдарына біліктілік талаптары заңмен белгіленген, мемлекеттік қызметшінің құқықтық мәртебесі (мәртебесі) анықталған, мемлекеттік қызметте болуына байланысты шектеулер мен тыйымдар енгізілген, азаматтардың мемлекеттік қызметке тең қол жетімділігін автоматты түрде жүзеге асыру жоқ. Бұл әлемдік заң практикасына, оның ішінде азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге толық сәйкес келеді. ҚР азаматтарының мемлекеттік қызметке өз еркімен тұсу принципі.

Мемлекеттік қызмет кәсіби қызмет ретінде ерікті негізде жүзеге асырылуы керек. Осы қағидатты растау үшін жұмысқа қабылдау кезінде жеке өтінішінен бастап, мемлекеттік қызметке мәжбүрлі түрде кіруді болдырмайтын құжаттардың осындай рәсімі; мемлекеттік қызметшілердің кәсібілігі мен құзыреттілігі қағидаты белгіленген. Осы қағидатқа сәйкес мемлекеттік қызметке кадрларды іріктеу мемлекеттік қызметке кандидаттың белгілі бір қызмет саласындағы жұмысқа кәсіби жарамдылығы түрғысынан арнайы білімін алдын-ала бағалау негізінде жүзеге асырылады. Барлық демократиялық дамыған елдер қоғамдық процестерді басқару үшін мемлекеттік қызметте терең және кешенді білімі бар кәсіпқойларға ие болуға тырысатыны жасырын емес. Эквивалентті жұмыстырында үшін тең жалақы принципі.

Бұл мемлекеттік қызметшінің жалақысы тиісті нормативтерде көзделген деңгейлерден төмен белгіленбейтіндігін білдіреді. Еңбекке ақы төлеу берілген санатқа сәйкес жүргізіледі. Белгілі бір жеңілдіктерге кепілдік беретін жұмыс тәжірибесі де ескеріледі. Үстемеақыны градациялау мемлекеттік қызметтегі жұмыс өтілін 20 жылға дейін мерзімді арттыруды көздейді. Сондай-ақ әлеуметтік кепілдіктер қарастырылған. Нәтижесінде, жағдайды талдау көрсеткендей, еңбекақы төлеу жеткілікті түрде сараланған, дегенмен белгілі бір жағдайларда мемлекеттік қызметте көп жыл жұмыс істеген адам осы үстемені автоматты түрде алған кезде орындалған жұмыстың бірдей көлемі үшін ақы төлеу бойынша тең емес жағдайлар жасайды және бұл оның жұмысының нәтижелілігіне де теріс әсер етуі мүмкін; сол сияқты жұмыс істейтін және сол еңбек көлемі үшін аз жалақы алатын жас маман жұмысының тиімділігіне де бұл фактор қызметкердің еңбек бастамасына да теріс әсер етеді, өйткені негізгі материалдық ынталандыру факторы еңбек өтілі болып табылады, ал бастама мемлекеттік қызметшінің өзі үшін белгілі бір қауіпті жағдай туғызыу мүмкін. Бір қызығы, бұл принцип федералды деңгейдегі Ресей Федерациясының Негізгі заңнамалық актілерінде анықталмаған, мүмкін олар Ресей федерациясының құрылтай субъектілерінің іс жүргізу мазмұнының жергілікті заң актілерінде ескерілген шығар. Мемлекеттік қызметшілер мен төмен тұрған мемлекеттік органдардың қызметшілеріне бағыну үшін жоғары тұрған мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар өз өкілеттіктері шегінде қабылдаған шешімдерді орындаудың міндеттілік қағидаты.

Бұл принцип Ресей Федерациясының негізгі актілерінде көлтірілген және М.Вебер анықтаған ұтымды бюрократия принципін ұстанатын мемлекеттерге тән [9]. Бұл принцип мемлекеттік органдардың “тігінен” бағыну жүйесін білдіреді және бұқіл мемлекеттік қызметті бірыңғай орталықтандырылған институтқа біріктіреді.

Мемлекеттік қызметшілердің бақылануы мен есептілігі қағидаты. Әрбір мемлекеттік қызметшінің кәсіби қызметі жоғары тұрган органның немесе лауазымды адамның тікелей бақылауымен жүзеге асырылады. Бұл қағидатпен басқару деңгейлерінің қатаң иерархиясы сақталады, онда әрбір төменгі деңгей жоғары деңгей бақыланады, оған бағынады және есеп береді. Мемлекеттік құпияларды немесе мемлекет қорғайтын құпияны құрайтын қызметті қоспағанда, қоғамдық пікір мен жариялыштықты ескеру қағидаты. Бұл мемлекеттік басқарудың демократиясының көрінісі. Бұл қағидат азаматтардың мемлекеттік істерді басқаруға қатысуының маңызды аспектілерінің бірін бекітеді. Соңғы жылдары осы қағидаттың неғұрлым тиімді жұмыс істеуі мақсатында екі елдің мемлекеттік қызметінің қызметі әртүрлі үкіметтік емес ұйымдар мен жүртшылықты тарта отырып жүзеге асырылады.

Бұл қағидат Қазақстан мен Ресейде электрондық үкімет; электрондық әкімдік (әкімшілік); мемлекеттік қызметтерге қол жеткізу үшін халықтың мүмкіндіктерін Кеңейткен өнірлік деңгейді қоса алғанда, барлық мемлекеттік органдардың интернет сайттары нысанында ақпараттық технологияларды қолданумен анағұрлым тиімді болды. Мемлекеттік қызметшілерді құқықтық және әлеуметтік қорғау принципі. Мемлекеттік қызметшілер құқықтық және әлеуметтік қорғалудың жалпы конституциялық кепілдіктерін қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілерге құқықтық және әлеуметтік қорғаудың арнайы нормалары қолданылады. Мемлекеттік қызметшілердің әлеуметтік мәртебесінің кепілдігі екі елдің мемлекеттік қызметшілерінің әлеуметтік-психологиялық көңіл-қүйіне әсер етеді.

Мемлекеттік қызметшілерді лауазымдық міндеттерін адал, бастамашылық орындағаны, ерекше маңызды және күрделі тапсырмаларды орындағаны үшін көтермелей қағидаты. Мемлекеттік қызметші үшін РФ мен ҚР-дағы нарық жағдайындағы материалдық сыйақылар жоғары уәждемелік нәтиже береді. Мемлекеттік қызметшінің мемлекеттік міндеттерді орындағаны немесе тиісінше орындағаны және өз өкілеттіктерін асыра пайдаланғаны үшін жеке жауапкершілік қағидаты. Бұл принцип мемлекеттік қызметшінің орындаушылық тәртібіне қойылатын талапты білдіреді, ол орындалатын жұмыс үшін міндеттер мен жауапкершілікті қатаң орындауды қамтамасыз етеді. Бұл талаптар мемлекеттік қызметшілер лауазымдарының барлық иерархиясы үшін міндетті, олар сондай-ақ Ресей мен Қазақстанның Нормативтік құқықтық актілерінде бекітілген.

Мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттырудың үздіксіздігі принципі. Принцип жоғары кәсіби деңгейдегі және белсенді ойлау түрі бар басқару корпусын қалыптастыруға бағытталған.

Қызметтік функциялар мен өкілеттіктерді тиімді орындау үшін кәсіби деңгейі мен біліктілігін арттыру мемлекеттік қызметшілердің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Мемлекеттік қызметшілерді оқытуудың негізгі функционалдық қағидаты

“оқыту үйымы” қағидаты, атап айтқанда: мансап пен оқытудың ажырамас байланысы, оның біліктілік талаптарына сәйкестігі, жалпыға қол жетімділік, жоспарлық, дәйектілік, үздіксіздік және оқытудың озынқы сипаты айқындалған.

Жоғарыда көрсетілген қағидаттар бір-бірімен тығыз байланысты, Қазақстан мен Ресейдің Мемлекеттік қызмет институттары жұмыс істейтін талаптардың ерекшелігі мен бірыңғай жүйесін көрсетеді. Бірақ ресейлік нормашығармашылықтың ерекшелігін атап өту керек, ол әртүрлі қағидаттармен сипатталады, егер сол қағида заңнамалық актіде көрсетілмеген болса, оны басқа актіде немесе Ресей федерациясының құрылтай субъектілерінің заңнамалық актілерінде анықтауға болады. КР Мемлекеттік қызмет туралы заңнамасында ел Конституциясында келтірілген қағидаттар қайталанбайды.

Олар Қазақстанның барлық заңнамалық актілерінде біртұтас, оның ерекшелігі тек Қазақстан болып табылатын унитарлық Мемлекетте ғана рұқсат етіледі.

Осылайша, екі елдің мемлекеттік қызмет қағидаттарына салыстырмалы талдау жүргізе отырып, олар объективті заңдылықтар, құқықтық нормалармен бекітілген және Мемлекеттік қызмет саласындағы теория мен практикада қолданылатын белгілі бір ғылыми ережелер түрінде көрсетілген үйимдік құрылымның мазмұны деп болжауға болады. Ең бастысы, бұл қағидаттар тек заңнамалық актілерде ғана емес, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілердің құзыреттілігі мен үйимдастыруышылық құшжігері арқылы мемлекеттік басқарудың тиімділігіне әсер ете отырып, өмірге енуі және ақпараттық технологиялар ғасырында негізсіз постулаттар болып қалмауы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Астана, 2008.
2. Ресей Федерациясының Конституциясы.
3. Мемлекеттік қызмет туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің Заң құші бар Жарлығы 1995 жылғы 26 желтоқсан № 2730. Қазақстан Республикасының 1997.06.19. № 134 Заңымен енгізілген толықтырулар мен өзгертулер 1998 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне кіреді. Күші жойылды - Қазақстан Республикасының 1999.07.23. № 455 Заңымен.
4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-В ҚРЗ.
5. Ресей Федерациясының “Ресей Федерациясының мемлекеттік қызметінің негіздері туралы” Заңы 1995 жылғы 31 шілдедегі №119-ФЗ (құші жойылды).
6. XXI ғасырдың басқару парадигмасы: ЖОО арналған оқу құралы / В. Н. Иванов, А.В. Иванов, А. О. Доронин. Т. 1. - М.: МГИУ, 2002. 178 б. ISBN 5-472-01281-3, 5-27600282-7
7. Бахрах Д.Н. Государственная служба России: учебное пособие. М.:Проспект, 2007. - 149 с
8. Атаманчук г. в. Мемлекеттік қызметтің мәні: тарих, теория, заң, практика: Монография / г.в. Атаманчук. Ред. 2 - ші, қосымша-М.: АХАТ баспасы, 2008. 312 б. ISBN 978-5-7729-0292-9

9. Вебер, М. Саяси жұмыстар (1895-1919) Мәтін. / М. Вебер; пер.онымен. М.: Праксис, 2003. - 424 б. ISBN: 5-910574-25-7

Tapanova A.
2nd year master's student¹
Balginova K.M.
k.e.s., senior lecturer
¹Baishev University

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PRINCIPLES OF THE CIVIL SERVICE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND RUSSIA

Abstract

In recent years, Kazakhstan has made some progress in civil service reform, created a legislative framework, defined the status, rights and obligations of civil servants and regulated the powers of state bodies. The article provides a comparative analysis of the rules of the civil service of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, provides some regulations governing the civil service of the two countries.

Keywords: *state, civil service, principle, civil servant, function.*

Тапанова А.
магистрант 2 курса
образовательной программы «ГиМУ»¹
Балгинова К.М.,
к.э.н., старший преподаватель¹
¹Башиев Университет

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРИНЦИПОВ ГРАЖДАНСКОЙ СЛУЖБЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И РОССИИ

Аннотация

В последние годы Казахстан добился определенного прогресса в реформе государственной службы, создал законодательную базу, определил статус, права и обязанности государственных служащих и отрегулировал полномочия государственных органов. В статье дается сравнительный анализ правил государственной службы Республики Казахстан и Российской Федерации, приводятся некоторые нормативные акты, регулирующие государственную службу двух стран.

Ключевые слова: *государство, государственная служба, принцип, государственный служащий, функция.*

МРНТИ 06.39.02

Елеусизова Ж.¹

¹ Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева

ПОДХОДЫ К КЛАССИФИКАЦИИ И МЕТОДАМ УПРАВЛЕНИЯ РИСКАМИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются различные походы к классификации рисков, виды рисков в системе управления, классификация факторов риска, концепции риска.

Ключевые слова: риск, классификация рисков, концепция риска, эффективность управления риском

В научной литературе представлены различные походы к классификации рисков. Сложность классификации рисков объясняется их многообразием, а также появлением новых видов по мере экономического, социального, технико-экономического развития государств и набирающими обороты процессами глобализации.

Под классификацией риска следует понимать распределение риска на конкретные категории, группы, классы, виды и подвиды по определенным признакам для достижения поставленных целей [1].

Подходы к классификации рисков различаются в зависимости от трех ключевых моментов: объекта исследования, целей исследования и личных предпочтений исследователя.

Арнарбеков Е. предлагает определять риски через цели. Он пишет: « Будет логично классифицировать риски по целям, которым они угрожают. Основные типы целей, стоящих в процессе деятельности компании:

- 1) сохранение и эффективное использование активов, ресурсов и информации;
- 2) решение тактических, текущих задач;
- 3) соблюдение законодательства, а также норм и процедур внутренней политики компании;
- 4) предоставление надежной и объективной информации в финансовой отчетности предприятия» [2].

Медеу А.А. классифицирует риски по следующим признакам:

- уровню образования;
- времени возникновения;
- причинам возникновения;
- факторам возникновения;
- характеру учета;
- размерам потерь;
- характеру последствий;
- возможности возникновения;
- сфере возникновения;

– условию, вызывающему неопределенность исхода ситуации» [3, с. 16].

Риски классифицируются по следующим признакам:

1) по уровню образования:

– общегосударственные (страновые). При этом в работах Грачевой В.М. страновой риск подразделяется на внутриэкономический, внешнеэкономический, социально-политический [4].

– отраслевые;

– корпоративные;

– индивидуальные.

2) по времени возникновения:

– ретроспективные

– текущие

– перспективные.

Ретроспективные риски являются рисками прошлой деятельности предприятия, анализ и обобщение которых служит вкладом в управление текущими, прогнозированием и оценкой перспективных рисков.

Текущие риски – это риски, с которыми предприятия сталкивается в хозяйственной деятельности в настоящий момент.

Перспективные риски представляют для предприятия угрозу в будущем. Их можно прогнозировать и предупреждать заранее, в соответствии с направлением деятельности предприятия и приоритетами его развития.

3) по причинам возникновения:

– функциональный;

– социально-правовой;

– рыночный;

– риск ликвидности.

Функциональный риск связан с неправильным предвидением цен и издержек, ошибками в управлении предприятием, неэффективной организацией структуры предприятия и т.п.

Социально-правовой риск появляется вследствие нестабильности в законодательстве, регулирующем деятельность предприятия.

Рыночный риск возникает в результате возможного падения спроса на производимую продукцию и повышение цен на сырье.

Риск ликвидности имеет две грани:

во-первых, потеря ликвидности угрожает предприятию банкротством;

во-вторых, большая ликвидность приводит к неэффективному использованию средств, что снижает доходы предприятия.

4) по факторам возникновения:

– политические

– экономические (коммерческие).

Политические риски – это вероятность того, что доходы от инвестирования будут

ниже планируемых по причинам политического характера (закрытие границ, запрет на вывоз товаров в другие страны и др.).

Экономические риски связаны с неблагоприятными (благоприятными) изменениями внешней и внутренней среды предприятия.

5) по характеру учета:

- внешние
- внутренние.

Внутренние риски - это риски, источником которых является сама организация и особенности ее функционирования. К примеру, мы никогда не можем со 100% вероятностью предсказать поведение других людей, поэтому в любой организации существует кадровый риск.

Внешние риски - исходят из окружения фирмы. На фирму влияет микросреда, или непосредственное окружение фирмы (клиенты, конкуренты, поставщики, и т. д.), а также макросреда - социальные, экономические, политические, технологические и прочие факторы «глобального» масштаба.

6) по размерам потерь:

- допустимый - находится в пределах текущих убытков, вероятные потери не превышают прибыли.
- критический - угроза полной потери прибыли.
- катастрофический - связан с возможностью потери капитала и банкротством.

7) по характеру последствий:

- чистые
- спекулятивные риски.

Возникновение чистых рисков связано с объективными обстоятельствами, не зависящими от принятых решений.

Спекулятивные риски, как правило, связаны с расхождением интересов фирмы и общества, поэтому когда такой риск оправдывается, общество получает выигрыш. Примером такого риска может служить невозвращение кредита банку.

В классификации риска по последствиям можно выделить две группы риска:

- прекращение деятельности (вследствие банкротства, неплатежеспособности, бесперспективности);
- вариационный, связанный с изменчивостью в рыночной стоимости собственного капитала.

8) по условиям, вызывающим неопределенность ситуации:

- риск, связанный с хозяйственной деятельностью;
- риск, связанный с личностью предпринимателя;
- риск, связанный с недостатком информации.

9) по целесообразности:

- оправданный риск;
- неоправданный риск.

10) по сфере возникновения:

- производственные
- коммерческие
- финансовые.

Виды рисков в системе управления представлены в таблице 1.

Таблица 1- Виды рисков в системе управления

Признак	Вид риска
Назначение риска	Риск, предполагающий потери; риск, предполагающий выгоду
Функциональные особенности риск-процесса	Маркетинговый; инновационный; инвестиционный; производственный; страховой; финансовый
Содержание риск-результата	Экономический; социальный; правовой; организационный; инновационный; психологический; имиджевый
Последствия реализации риск-решения	Социальные; политические; экологические; демографические
Уровень внешних факторов (источников) риска	Международный; макроэкономический; региональный
Рыночный фактор риска	Конкурентный; конъюнктурный; ценовой; коммуникационный
Рынки факторов производства как источники риска	Человеческих ресурсов; информационный; финансовых ресурсов; материальных ресурсов; временной
Средства воздействия	Целевой; стратегический; тактический; прогнозируемый; планируемый; концептуальный; мотивационный; стимулирующий; структурный
Характер проявления	Субъективный; объективный; неправомерный (правомерный); неоправданный (оправданный); криминогенный
Метод (методология)	Экспертный; экономико-математический; дисконтирования; статистический; интуитивный
Примечание – составлено на основе источника [5]	

Эффективность организации управления рисками в значительной мере определяется классификацией факторов риска, под которой понимается их распределение на конкретные группы, по определенным признакам для достижения поставленных целей.

Всю совокупность рисков можно разделить на две основные группы. Причем первую группу образуют внешние риски, т. е. риски, возникающие во внешней среде организации. Ко второй группе относятся внутренние риски, соответственно возникающие во внутриорганизационной среде.

Под внешними факторами понимают те условия, которые объект управления не может изменить, но должен учитывать, поскольку они влияют на состояние его дел (рисунок 2).

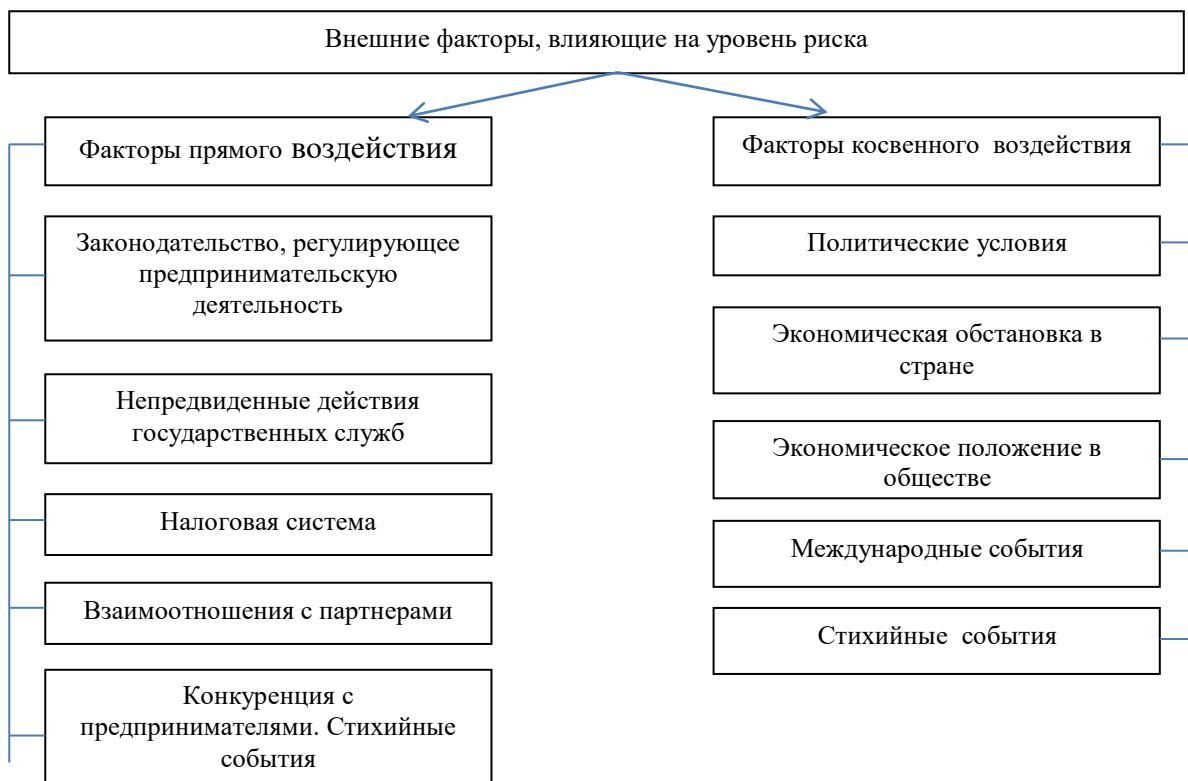

Рисунок 2. Внешние факторы, влияющие на уровень риска [6]

В управлении риск связан с характером и сложностью проблем, условиями разработки и принятия управленческих решений, прогнозированием результатов.

Управление рисками сегодня представляет собой один из динамично развивающихся видов профессиональной деятельности в области менеджмента. Методы управления рисками во многом определяются содержанием концепции риска.

В настоящее время в практике используются несколько концепций риска (таблица 2).

Методы управления риском — это направленные действия по снижению степени существующих угроз и возможных убытков. Они работают только тогда, когда выбраны правильно.

Методы управления риском состоят из приемов снижения его степени.

Многообразие применяемых в хозяйственной практике промышленных предприятий методов управления риском можно разделить на четыре типа:

- методы уклонения от риска;
- методы локализации риска;
- методы распределения (диссиляции) риска;
- методы компенсации риска (рисунок 3).

Таблица 2 - Концепции риска

Концепция	Идея	Основное направление управления риском	Области применения концепции
1	2	3	4
Риск как опасность, угроза	Риск несет в себе только опасность, связанную с наступлением неблагоприятных последствий	Уменьшение вероятности и (или) последствий неблагоприятных событий	Основы безопасности жизнедеятельности, техника безопасности, страхование (с точки зрения клиента)
Риск как возможность, шанс	Риск предполагает возможность не только негативных последствий, но и возможность успеха, выигрыша. При этом, обычно, чем выше риск - тем выше потенциальный выигрыш.	Максимизация выгоды при одновременном ограничении потерь	Риск-менеджмент при работе на финансовых рынках (управление финансовыми рисками) Азартные игры
Риск как неопределенность результата, возможность его отклонения от цели	Риск заключается в возможном отклонении фактических результатов от предполагаемых (целевых).	Уменьшение разброса (дисперсии), вероятности больших отклонений фактических результатов от ожидаемых.	Техника (точность изготовления деталей), управление качеством, системы вооружений (обнаружение целей, попадание в цель)

Примечание – составлено на основе источника [5, с. 201]

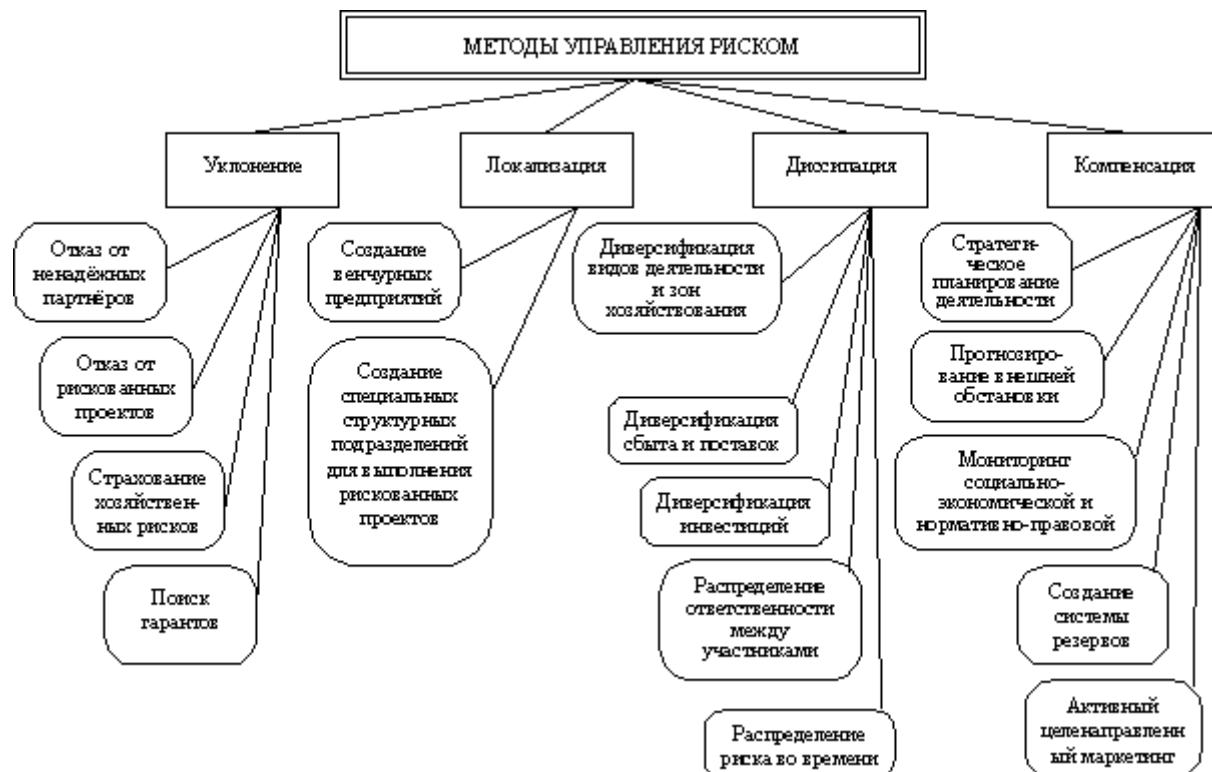

Рисунок 3. Классификация методов управления риском [7, с.87]

Каждая группа методов имеет определенные достоинства и недостатки (таблицы 3 - 6)

Метод уклонения предполагает избегание опасных ситуаций:

- не заключать сделки с партнерами с сомнительной репутацией;
- отказываться от сотрудничества с непроверенными организациями;
- не внедрять инновационные проекты, если существует хоть малейшая возможность неудачи.

Такая стратегия, возможно, избавит от множества непредвиденных опасностей, но она будет тормозить развитие компании и станет причиной упущения многих выгодных инвестиционных решений.

Таблица 3 - Достоинства и недостатки метода уклонения от риска

Метод уклонения от риска	
Достоинства	Недостатки
прост и радикален	появление других рисков
помогает избежать крупных финансовых потерь	не позволяет получить прибыль
применяется на ранней стадии	не всегда возможна реализация
Условия реализации	
если отказ от одного вида риска не влечет возникновения другого риска, более высокого или однозначного уровня	
если степень риска несопоставима с уровнем доходности по шкале «доходность – риск»	
если финансовые потери по данному виду риска превышают возможности их возмещения за счет собственных средств компании	
если размер дохода от рисковой операции несущественен	
если рисковые операции нехарактерны для компании	
При мечани е – составлено на основе источника [7, с. 88]	

Страхование — один из популярных методов уклонения, когда ответственность за возмещение убытков передается страховой компании. Он позволяет решить вопрос неопределенности и финансовой устойчивости компаний.

Но у этого защитного механизма есть свои недостатки:

- невозможно застраховаться от всех угроз;
- страховые платежи вносятся, даже если опасная ситуация никогда не наступит;
- влиятельность страховых компаний ограничена, поэтому они не могут предоставить полную защиту от всех угроз

Метод локализации применяется только для угроз, которые легко предугадать и можно в какой-то степени изолировать. Отдельные высокоопасные этапы, участки работы передаются подразделениям, где над ними устанавливается жесткий контроль.

Таблица 4 - Достоинства и недостатки метода локализации риска

Метод локализации риска	
Достоинства	Недостатки
Не требует больших затрат	Используется только по нескольким видам, как правило, очень значимых рисков
Может быть использован при ограничении рисков при внедрении инвестиционных и инновационных проектов	
Условия реализации	
Возможность достаточно четко и конкретно выделить и идентифицировать факторы риска	
Возможность контролировать и управлять риском	
Для проектов успех которых вызывает сомнения	
Примечание – составлено на основе источника [7, с. 88]	

На практике применяются следующие механизмы:

- 1) Создается небольшая дочерняя фирма, которая берет на себя разработку и реализацию инновационных проектов. Опасные проекты изолируются от основной деятельности компании.
- 2) Для реализации рискованного проекта заключается сделка между несколькими компаниями. Его разработкой занимается специально сформированная обособленная команда специалистов.

Таблица 5 - Достоинства и недостатки метода передачи риска

Метод передачи риска	
Достоинства	Недостатки
Надежен при неудачных решениях	Необходимость страховых выплат иногда значительных
Помогает избежать очень крупных финансовых потерь	Для реализации необходима статистическая информация
Применяется на стадии подготовки решения	Сложность реализации для «новых» рисков
Условия реализации	
Высокая степень вероятности возникновения финансового риска	
Невозможность полностью возместить финансовые потери по риску за счет собственных финансовых ресурсов	
Приемлемая стоимость страхования финансового риска	
Примечание – составлено на основе источника [7, с. 89]	

Диссипация или рассеивание предполагает распределение существующих угроз между бизнес-партнерами. При этом создаются концерны, акционерные общества, другие формы кооперации. Популярной формой метода диссипации является диверсификация — снижение концентрации опасностей за счет расширения линейки

продукции, сфер деятельности, рынков продажи, списка поставщиков. Если по какому-нибудь направлению предприятие понесет потери, оно сможет компенсировать их за счет других.

Таблица 6 - Достоинства и недостатки метода распределения риска

Метод распределения риска	
Достоинства	Недостатки
Эффективен для снижения опасности несистематических рисков	неэффективен для снижения опасности несистематических рисков
Усложнение деятельности предприятия	
Условия реализации	
Необходимость четко и конкретно вычленить и распределить факторы риска	
Создание системы контроля за показателями диверсификации	
Примечание – составлено на основе источника [7, с. 89]	

Методы компенсации самые многочисленные и часто применяемые, но требуют глубокого анализа, тщательного планирования деятельности предприятия. Они позволяют предупредить опасные ситуации и смягчить финансовые потери.

Таким образом, эффективность управления риском во многом зависит от умения использовать в полной мере все методы и приемы, однако выбор методов и приемов требует учета специфики конкретнойправленческой ситуации.

Список использованных источников:

1. Владимиров В.В. Риски. Управление рисками: Учебное пособие для студентов экономических специальностей. - Оренбург: ГОУ ОГУ, 1999. - 36 с.
2. Арнарбеков Е. Управление рисками и внутренний аудит// БМСФО - 2006. - № 9 – С. 33-38.
3. Медеу А.А. Управление риском инвестиционной деятельности – Алматы: НИЦ «Гылым», 2002. - 224 с.
4. Грачева М. В. Анализ проектных рисков. - М.: Финстатинформ, 1999. – 215 с.
5. Буюнов В.П. Рискология. Управление рисками: учеб. пособие. Изд. 2-е, испр. и доп. - М.: Экзамен, 2003. - 381 с.
6. Уткин. Э.А., Фролов Д.А. Управление рисками предприятия. - М.: ТЕИС, 2003. - 247 с.
7. Савенкова Е. В. О некоторых аспектах рисков и их профилактике в современном управлении в сфере образования / Е. В. Савенкова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 7 (66). — С. 87-89.

Eleusizova Zh.¹
¹ M. Narikbayev KAZGUU University

APPROACHES TO CLASSIFICATION AND RISK MANAGEMENT METHODS

Abstract

This article discusses various approaches to risk classification, types of risks in the management system, classification of risk factors, and risk concepts

Keywords: *risk, risk classification, risk concept, risk management effectiveness*

Елеусизова Ж.¹

¹М.С. Нарикбаев атындағы КАЗГЮУ Университеті

ТӘҮЕКЕЛДЕРДІ ЖІКТЕУ ЖӘНЕ БАСҚАРУ ӘДІСТЕРИ

Аннотация

Бұл мақалада тәуекелдерді жіктеудің әртүрлі тәсілдері, басқару жүйесіндегі тәуекелдер түрлері, тәуекел факторларын жіктеу, тәуекел тұжырымдамалары қарастырылады

Кілт сөздер: *тәуекел, тәуекелдердің жіктелуі, тәуекел тұжырымдамасы, тәуекелдерді басқару тиімділігі*

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 662.02

Казбекова Г.К. к.т.н.,
Действительный Член НАГН РК¹
¹Баишев Университет
Жалгасулы Н. д.т.н., профессор¹
¹Баишев Университет
Казбеков Д.М.²
инженер-конструктор
²ТОО ЭкоЭкспресс Актобе

**РЕАЛИЗАЦИЯ ПЕРСПЕКТИВНОЙ ТЕХНОЛОГИИ И НАПРАВЛЕНИЯ -
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ ОЧИСТКИ
ЗАГРЯЗНЕННЫХ ВОД**

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы по реализации перспективной технологии и направления очистки пластовых вод после скважинного подземного выщелачивания урановых месторождений с помощью природных сорбентов, приведены результаты исследования по очистке вод от тяжелых металлов, определены качества природных материалов, таких как бентонитовая глина и бурый уголь, установлены параметры для очистки пластовых вод после завершения добычи урана способом ПСВ.

Ключевые слова: Сорбент, глина, бурый уголь, уран

Горнодобывающее предприятие в процессе работы непременно нарушает экоравновесие в регионе, и в частности, наиболее раннюю подземную гидросистему, что приводит к изменению гидрохимических условий, качества подземных вод.

Интенсивная разработка месторождений урана в Казахстане и наращивание объемов добычи в ближайшее 15-20 лет способом подземного скважинного выщелачивания (ПСВ) создает проблему загрязнения подземных и поверхностных вод тяжелыми металлами и радионуклидами. Загрязнение подземных вод происходит в случае растекания остаточных растворов за пределы отработанных месторождений или отдельных залежей по рудовмещающим и смежным водоносным горизонтам и фильтрационным каналам. В кислых остаточных растворах ПСВ pH достигает 1,5-3,0, накапливаются сульфаты, хлориды, нитраты, концентрация которых в 6-10 раз превышает предельно допустимую (ПДК) в питьевой воде; концентрация ионов

алюминия и железа превышает в 3,0-5,0 раз, свинца и кобальта в 30-50 раз, а марганца в 1700 раз. Такое же превышение ПДК наблюдается и для других микроэлементов. По сумме растворенных солей они в большинстве случаев солоноватые или соленые, а в связи с эпигенетическими процессами формирования урановых полиминеральных рудных залежей всегда содержат экологически опасные концентрации стабильных элементов (селен, мышьяк, бром, фтор, железо, марганец, хром, ванадий и молибден). Попадание этих компонентов в воды хозяйственно-питьевого назначения может привести к серьезным экологическим последствиям. Кроме того, подземные воды вблизи и в пределах контуров содержат повышенные концентрации Ra-226, Po-210, Th -230, Pb-210.

В настоящее время, когда очистка вод стала одним из самых распространенных технологических процессов, вопросы их усовершенствования и оптимизации особенно актуальны. Острота экологической проблемы загрязнения водных объектов тяжелыми металлами предопределили целесообразность поиска и реализации перспективной экологичной технологии и направления совершенствования технологических приемов и разработка сорбционной очистки загрязненных вод.

Сорбция является эффективным и весьма универсальным физико-химическим методом очистки вод.

Нами исследована сорбционная способность природных материалов по отношению к остаточным растворам после подземного скважинного выщелачивания.

В качестве сорбентов для исследования выбраны наиболее доступные материалы – бурый уголь месторождения Киякты, бентонитовая глина месторождения Шукурой и шунгитсодержащие алюмосиликатные сланцы месторождения Коксу.

Подготовленные сорбенты были испытаны на модельных растворах по указанной выше методике. Поскольку глина склонна к набуханию и при соотношении Т:Ж=1:2 образуется вязкая гелеобразная масса, которую невозможно разделить, то исследования проводили при соотношении глина:вода= 1:10

Результаты экспериментов приведены на графиках 1.1.-1.3 и таблице 1.1

Компьютерная обработка результатов исследования приведенных на графиках 1.1-1.3 показала, что сорбционная активность ископаемого бурого угля и активированного термообработкой и механическим измельчением достаточно высока и отличие в их активности составляет 3-5% (кривые 1,2,3,5,6,7). В тоже время снижение концентрации сульфат-иона в присутствии ископаемого угля не наблюдаются (кривая 4). Наоборот она увеличивается вследствие присутствия в ископаемом угле сульфатов щелочно земельных элементов и их выщелачивание в процессе эксперимента. Активированный бурый уголь снижает концентрацию сульфат-ионов более чем на 60% (кривая 8).

Таблица 1.1 – Изменение концентрации ионов в растворе в зависимости от времени сорбции и природы сорбента.

Вид сорбента, соотношение Т:Ж	Время сорбции, час	Содержание ионов в растворе, мг/л			
		Fe	Cu	Zn	Σ SO_4
Природный бурый уголь, 1:2	0	250,0	250,0	250,0	2124,0
	3	24,6	21,5	20,0	2760,0
	6	15,2	17,9	18,9	2850,0
	12	12,7	17,5	18,1	2775
	18	11,8	16,8	17,9	2682
	24	10,0	1,67	17,6	2555,0
Пиролизованный бурый уголь, 1:2	0	250,0	250,0	250,0	2124,0
	3	<0,01	<0,01	<0,01	851,0
	6	<0,01	<0,01	<0,01	753,0
	12	<0,01	<0,01	<0,01	730,0
	18	<0,01	<0,01	<0,01	715,0
	24	<0,01	<0,01	<0,01	702,0
Шунгитсодержащие алюмосиликатные сланцы, 1:2	0	250,0	250,0	250,0	2124,0
	3	124,0	124,0	150,0	1379,0
	6	123,5	123,5	170,0	1285,0
	12	135	162,0	162,0	1340,0
	18	142,0	140,0	177,0	1380,0
	24	151,0	151,0	182,0	1406,0
Бентонитовая глина, 1:10	0	250,0	250,0	250,0	2124,0
	3	0,15	0,15	0,15	744,0
	6	<0,01	<0,01	<0,01	679,0
	12	<0,01	<0,01	<0,01	638,0
	18	<0,01	<0,01	<0,01	638,0
	24	<0,01	<0,01	<0,01	638,0

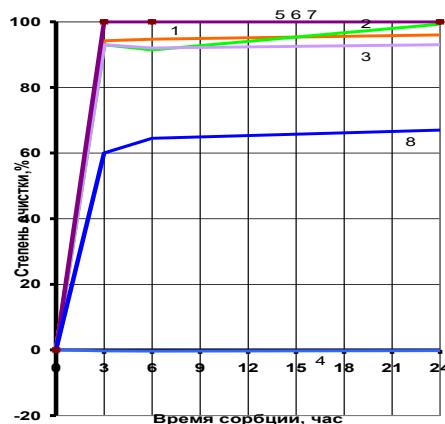
При сорбции бентонитовой глиной при соотношении Т:Ж=1:10 концентрация металлов в растворе снизилась почти до 98%, а сульфат-иона - в 3 раза и достигла значение ПДК. При сорбции шунгитсодержащими алюмосиликатами очистка воды от тяжелых металлов меди и железа в первые 3 часа достигает 90%, а затем подает. Очистка от цинка не превышает 40%, тот же эффект наблюдается и для сульфат-иона, возможно это связано с низким содержанием в породе минерала шунгита – наиболее активного сорбента (содержание углерода составляет 5-8%) и отсутствием ионов щелочных металлов, наиболее склонных к реакциям обменам, а также вследствие выщелачивания из породы этих ионов и повышение концентрации в растворе.

Выполненные эксперименты позволяют сделать вывод, что наиболее эффективными природными сорбентами из исследованных являются бурый уголь, подвергнутый пиролизу и бентонитовая глина.

Бурый уголь в природном виде не поглощает сульфат-ион, а шунгитсодержащие

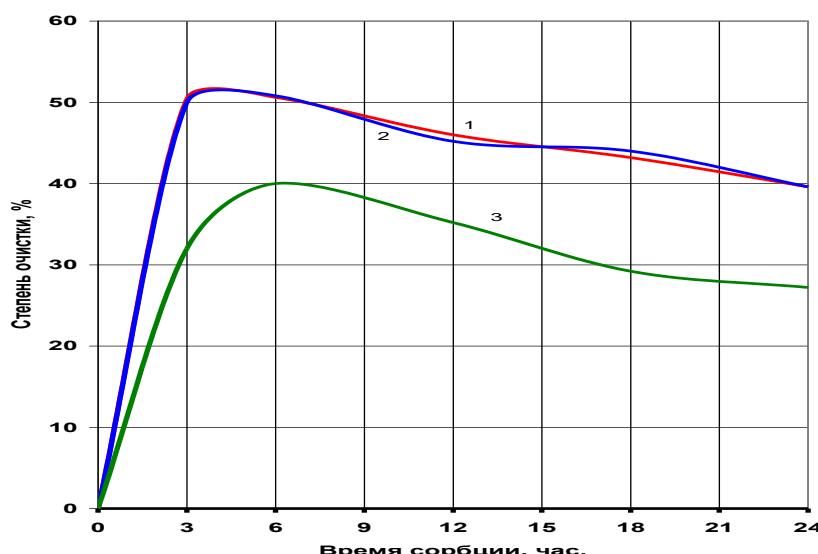
алюмосиликатные сланцы имеют низкую сорбционную способность.

Следует отметить, что при контакте испытуемых сорбентов с модельными растворами pH среды снижается. Так в экспериментах с использованием пиролизованного угля и сланцевых пород pH модельных растворов снижается с 1,0 до 7,0-8,0. Для этих же сорбентов наблюдается и снижение концентрации сульфат-иона. Бурый уголь в естественном состоянии не обеспечивает очистки от сульфат-иона, очевидно, вследствие того, что уголь в естественном состоянии содержит до 2% суммарной серы в соединениях щелочных и щелочноземельных металлов и возможен ее переход в раствор. При пиролизе бурого угля сера частично удаляется вместе с другими летучими компонентами.

- а) 1-железо; 2 - медь; 3 – цинк, 4- сульфат-ион при сорбции ископаемым углем;
б) 5- железа, 6 – медь, 7- цинк, 8- сульфат-ион при сорбции активированным углем

Рисунок 1.1 - Влияние времени контакта на степень очистки растворов от тяжелых металлов при сорбции ископаемым и активированным углем

1- железо, 2- медь, 3- цинк

Рисунок 1.2 - Влияние времени контакта на степень очистки растворов от тяжелых металлов при сорбции шунгитсодержащими алюмосиликатными сланцами

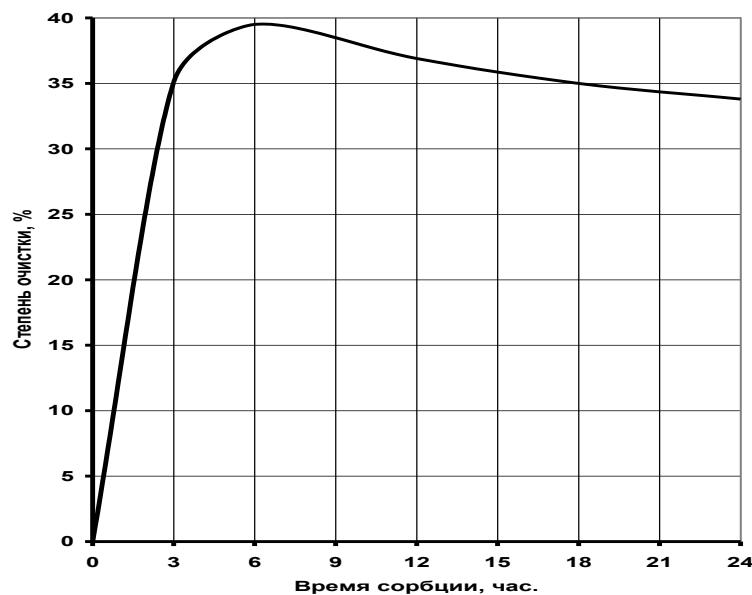
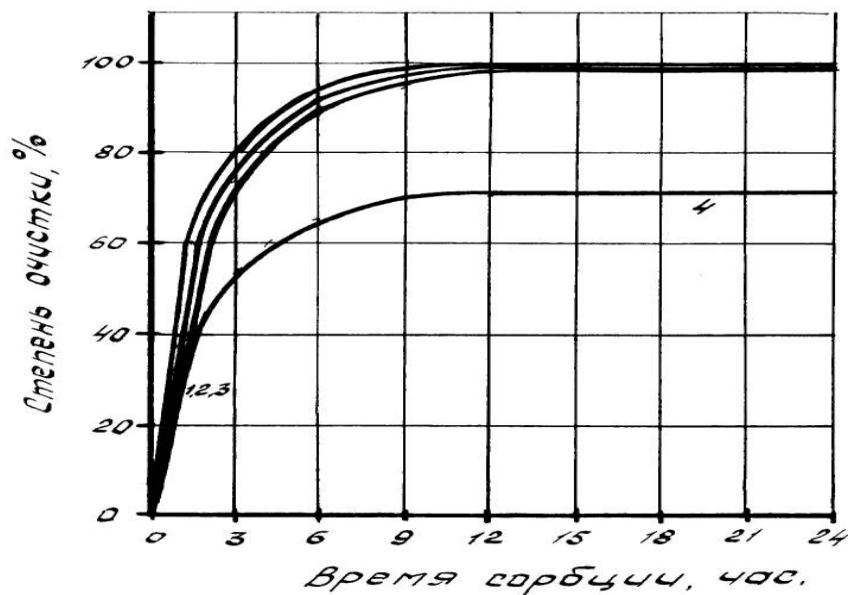

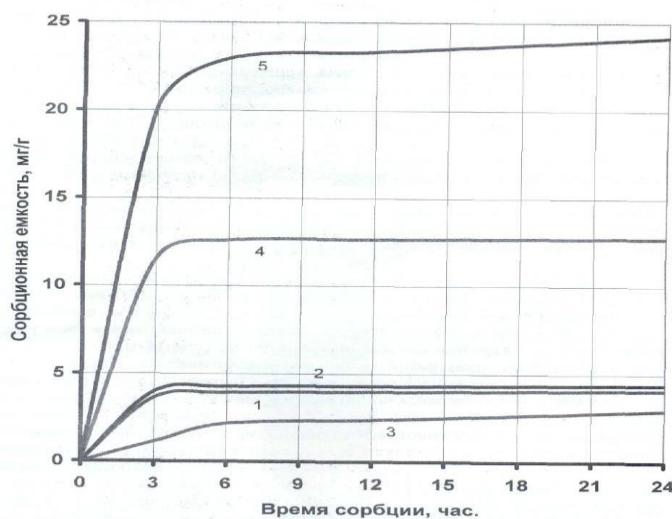
Рисунок 1.3 - Влияние времени контакта на степень очистки растворов от сульфат-иона при сорбции шунгитсодержащими алюмосиликатными сланцами

1-железо; 2-медь; 3 цинк; 4 – сульфат-ион

Рисунок 1.4 - Влияние времени контакта на степень очистки растворов от тяжелых металлов при сорбции бентонитовой глиной

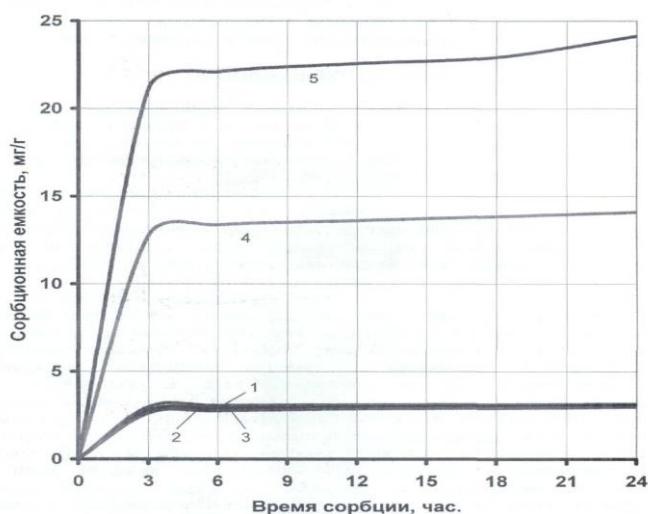
На основании результатов проведенных исследований была определена сорбционная емкость исследованных сорбентов по уравнению 1.2. Результаты

расчетов представлены в виде графической зависимости от времени на рисунках 1.5 - 1.7. Анализ расчетов показал, что эти 2 природных сорбента могут быть рекомендованы для очистки пластовых вод. Как видно из графиков сорбционная емкость бурого угля подвергнутого термообработке и активированной бентонитовой глины по 4 компонентам (железо, медь, цинк, сульфат-ион) составляет 24,13-24,16 мг/г сорбента.

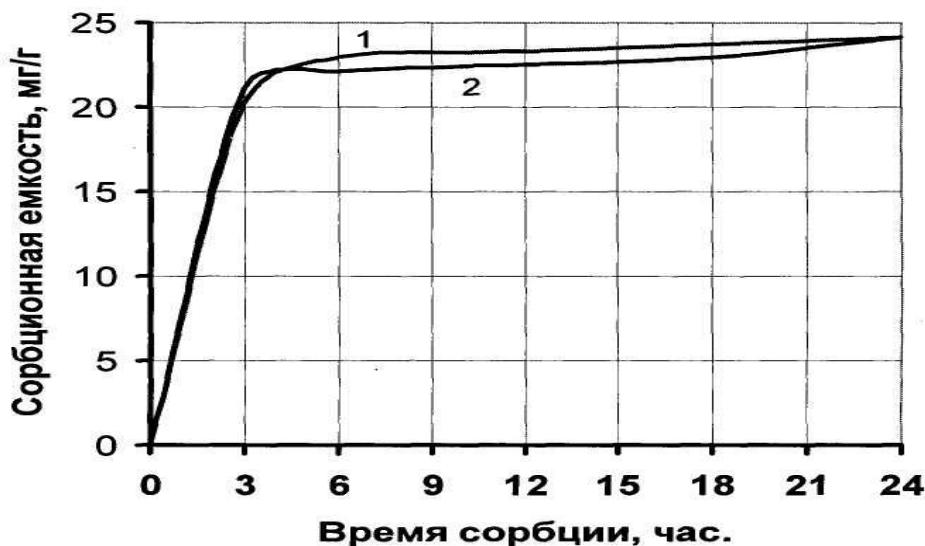
1 – железо, 2- медь, 3 – цинк, 4 сульфат-ион, 5 – суммарная

Рисунок 1.5 – Зависимость сорбционной емкости активированного бурого угля от времени контакта с раствором

1 - железо, 2- медь, 3- цинк, 4 – сульфат-ион, 5- суммарная

Рисунок 1.6 – Зависимость сорбционной емкости бентонитовой глины от времени контакта с раствором

1-бурый уголь, подвергнутый термообработке, 2- бентонитовая глина

Рисунок 1.7 – Влияние времени сорбции на суммарную сорбционную емкость природных сорбентов

Проведенные исследования, по очистке вод от тяжелых металлов показали, что природные материалы, такие как бентонитовая глина и бурый уголь могут быть применены для очистки пластовых вод после завершения добычи урана способом ПСВ.

Рекомендуемые материалы обладают по данным проведенных исследований достаточно высокой сорбционной способностью и, кроме того месторождения этих сорбентов расположены на территории Казахстана, в непосредственной близости от участков ПСВ. Это является немаловажным фактором при экономической оценке разработанной технологии, так как транспортировка является наиболее затратной статьей расходов.

В результате проведенных исследований была определена сорбционная емкость каждого сорбента. Сорбционная емкость исследуемых сорбентов в лабораторных условиях определялась как указывалась выше при гранулометрическом составе угля класса до 5 мм, в интервале 0,1-0,05 мм, а бентонитовой глины от 0 до 1 мм.

Результатами проведенных исследований установлено, что сорбционная емкость по сумме компонентов достигает 24,13 мг/г для бентонитовой глины и 24,16 мг/г для пиролизованного бурого угля.

В результате лабораторных исследований на модельных-растворах по известным методикам с привлечением известных физико-химических методов анализа установлено, что:

- бурый уголь месторождения Киякты, содержащий до 70% гуминовых соединений снижает концентрацию тяжелых металлов железа, меди, цинка,

присутствующих в модельном растворе на 92-95%. От сульфат –ионов очистки воды не происходит.

- глина месторождения Шукурой, содержащая до 65% минерала монтмориллонита сорбирует ионы железа, меди, цинка на 95-97%, а сульфат-ионы до 70%;

- сланцевые аллюмосиликаты месторождения Кок-Су снижают концентрацию железа, меди, цинка в растворе до 40-60%, а сульфат-иона до 40% в первые 3 часа с дальнейшим снижением степени очистки;

- активация бурого угля прокаливанием при температуре до 650 $^{\circ}\text{C}$ и измельчением до 100 мкм повышает степень очистки раствора от ионов тяжелых металлов почти до 100%, а сульфат-ионов до 65%;

- химическая активация глины повышает степень очистки воды до 100% и позволяет снижать количество сорбента на 3-4 порядка;

- активированные бурый уголь и глины имеют практически равную сорбционную емкость и могут быть рекомендованы для очистки пластовых вод на месте залегания;

- гумат-натрия, полученный из бурого угля по известной технологии обеспечивает степень очистки от тяжелых металлов на 95%;

Разработан эффективный способ очистки пластовых вод с использованием природных сорбентов, применение которых требует минимальных экономических затрат на весь цикл процесса очистки по сравнению с ионообменными смолами, биологическими или другими физико-химическими способами очистки вод.

Список использованной литературы

1 Петров Н.Н., Язиков В.Г., АубакировХ.Б., Плеханов В.Н., Вершков А.Ф.,
Лухтин В.Ф. Урановые месторождения Казахстана (экзогенные).- Алматы: Гылым ,
1995.- 264 с.

2 Экзогенные эпигенетические месторождения урана, условия образования.- М.:
Атомиздат, 1965. - 308 с.

3 Щеточкин В.Н., Кисляков Я.М. Экзогенно- эпигенетические урановые
месторождения Кызылкумов и сопредельных районов //Геология рудных
месторождений.- 1993. - Т.5.- №3.- С.125-130

4 Забазнов В.Л., Язиков В.Г., Петров Н.Н. Рогов Е.И., Рогов А.Е. Геотехнология
урана на месторождениях Казахстана.- Алматы:ТОО «ЭВЕРОН». - 2001.-442 с.

5 Язиков В.Г., Рогов Е.И., Забазнов В.Л. и др. Геотехнология металлов.- Алматы,
2005.- 392 с.

6 Язиков В.Г. Геолого-промышленные типы месторождений урана Республики
Казахстан и перспективы вхождения в мировой урановый рынок.- Томск, 1995.- 82 с.

7 Забазнов В.Л., Язиков В.Г., Петров Н.Н., Желнов В.П., Шу-Сарысуйская
депрессия – новая потенциальная провинция редкоземельного оруденения. Геология и
минералогия Казахстана. Алматы: Казгео,2000.-150 с.

- 8 Мамилов В.А., Добыча урана методом подземного выщелачивания. М: Атомиздат, 1980.- 248 с.
- 9 Веселов Л.Н., Садонин В.Г. Физико-химические основы и гидродинамика процесса подземного выщелачивания . М.: Атомиздат, 1979 .- 68 с.
- 10 Кедровский О.Л. Комплексы подземного выщелачивания. Под ред.. -М: Недра, 1992.- 263 с.
- 11 Забазнов В.Л., Абдульманов И.Г., Файзулин М.И., Фарбер В.Л. Геоэкология подземных вод при отработке урановых месторождений методом сернокислотного подземного выщелачивания. М: МГРИ, 1996.- 131 с.
- 12 Забазнов В.Л., Язиков В.Г. Опыт реабилитации рудовмещающих водоносных горизонтов после подземного выщелачивания урана гидрогеомеханическими методами. Алматы, 1999.-8 с.
- 13 Шестаков В.М. Динамика подземных вод. -М: МГУ, 1973,- 327с.
- 14 Дауренбеков С.Д., Нестеров Г.П., Аманкулов Е.С. Гидрогеологическое обеспечение работ по ПСВ//Актуальные проблемы урановой промышленности: сб.докладов III межд.науч.-практ. конф.-Алматы, 2005.-С. 344-349

*Казбекова Г.К. т.ғ.к¹,
ҚР МБА толық мүшесі.
Жалгасулы Н. т.ғ.д²,
профессор «Баишев Университет»
Казбеков Д.М.³
инженер-конструктор ЖШС ЭкоЭкспресс Актобе*

ПЕРСПЕКТИВАЛЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН БАҒЫТТАРДЫ ІСКЕ АСЫРУ - ЛАСТАНҒАН СУЛАРДЫ ТАЗАРТУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Аннотация

Бұл мақалада табиғи сорбенттердің көмегімен уран кен орындарын ұңғымалық жерасты сілтісіздендіруден кейін қабаттық суларды тазартудың перспективалық технологиясын іске асыру және бағыттары бойынша мәселелер қаралады, суды ауыр металдардан тазарту бойынша зерттеу нәтижелері келтіріледі, бентонитті саз бен қоңыр көмір сияқты табиғи материалдардың сапасы айқындалады, ЖҰШ тәсілімен уран өндіруді аяқтағаннан кейін қабаттық суларды тазалауға арналған параметрлер белгіленген

Кілт сөздер: Сорбент, саз, қоңыр көмір, уран

*Kazbekova G. K¹,
Full member of the national ACADEMY
of Sciences of the Republic of Kazakhstan.
Zhalgasuly N.²,*

*Professor "Baishev University"
Kazbekov D. M.³.
design engineer of Ekoexpress Aktobe LLP*

**IMPLEMENTATION OF A PROMISING TECHNOLOGY AND DIRECTION
- IMPROVEMENT OF TECHNOLOGICAL METHODS FOR CLEANING
POLLUTED WATER**

Abstract

This article deals with the implementation of a promising technology and direction of reservoir water treatment after well underground leaching of uranium deposits using natural sorbents, presents the results of research on water purification from heavy metals, determines the quality of natural materials such as bentonite clay and brown coal, and sets parameters for cleaning reservoir water after the completion of uranium mining by the PSV method.

Keywords: *Sorbent, clay, brown coal,uranium*

**ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ
СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ**

МРНТИ 10.19.61.

Жармаганбетова К.Т. аға оқытушы, магистр¹

¹Баишев Университеті, 87057309261,

e-mail turiebaieva@inbox.ru

Жамиева Э.С. «6B04211-Құқықтану» ББ¹

¹Баишев Университеті 87024330170,

e-mail: zhamieva.02@mail.ru

Конституция қазіргі Қазақстанның өркендеуінің негізі

Аннотация

Біздің Конституциямыз мемлекетіміздің тарихи дамуының негізі ғана емес, керісінше, ол барлық зандардың бастауы болды. Егер әрбір азамат Конституцияның барлық ережелерін сақтайтын болса, біз оларды еңсеріп, көп нәрсеге қол жеткізе аламыз. Біз өз Конституциямызды одан әрі дамытып, ережелерді қатаң сақтай отырып, оны жетілдіруіміз керек. Себебі Қазақстан Республикасының Конституциясы біздің қазіргі мемлекетіміздің өркендеуінің негізі болады.

Кілт сөздер: Конституция, азамат, мемлекет, мәдениет, жеке менишік, ереже.

Конституция-тәуелсіз мемлекетіміздің алтын дінгегі, ынтымағы мен бірлігі жарасқан еліміздің бұзылmas қадамы кемел болашағымыздың кепілі! Конституциямыздың негізгі тұптамыры сонау. “Қасым ханның қасқа жолынан” бастау алады. “Қасым ханның қасқа жолы” деп аталған бұл көне жарғы сол кезеңдегі халықтың көне зандарын қалыптастырып қана қоймай әдет-тұрып, тұрмыс-салт ережелерін жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас жүйесін енгізді. Бұл заң жинағы I ғасырдан қолданылып, кейін тиісті толықтырулар мен өзгерістер енгізіліп, Есім ханның ескі жолы деп аталды. Бұл екі заң еш заң еш өзгеріссіз XVII ғасыр аяғы мен XVIII ғасыр басына дейін халқымыздың игілігіне қызмет етіп келді. Осы тұста өз Тәуке хан екі занды негізге ала отырып, өз заманының тұрмыс тіршілігін, қоғамдық, әлеуметтік жағдайларын ескере отырып, толықтай сараланған заң жүйесін енгізді. Сондай-ақ бұл заң “Жеті жарғы” деп аталды. Бұгінде осындай өзіндік тарихы бар, күрделі мән-мағынаға ие конституциямыздың республикалық референдумда қабылданғанына 25 жыл толып отыр. Осыдан 25 жыл бұрын 30 тамыз күні қазақ халқы тарихи шешім қабылдап, еліміз құқықтық өмірге қадам басқан болатын. Қазіргі таңдағы қолданыстағы Конституциямыз кіріспеден және 98

бап, 9 бұлымнен, тармақтар мен тармақшалардан тұрады. Конституцияның кіріспесінде және 1-ші бабына Қазақстанның әлемдік құндылықтарды ұстанатыны сонымен қатар адам және адамзаттың өмірі құқықтары мен бостандықтары сондай ақ демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет екендігі туралы идея енгізілді. Сонымен қатар еліміздің басты мұрасы адам және оның құқығы мен бостандықтары екені конституциямызда айқын көрініс тапқан. Тоғыз бөлімнен тұратын Конституциямызда Адам және адамзат деп аталатын бөлімі еліміздің ерекше мұрасы. Себебі бұл бөлімде адам және оның құқытары мен бостандықтары қорғауға алынған. Сондай-ақ 30-шы бапта:

1.Азаматтардың мемлекеттік оқу орындарында тегін орта білім алуына кепілдік беріледі. Орта білім алу міндетті.

2.Азаматтың мемлекеттік жоғары оқу орнында конкурстық негізде тегін жоғары білім алуға құқығы бар.

3.Жекеменшік оқу орындарында ақылы білім алу занмен белгіленген негіздер мен тәртіп бойынша жүзеге асырылады.

4.Мемлекет білім берудің жалпыға міндетті стандарттарын белгілейді. Кез келген оқу орнының қызметі осы стандарттарға сай келуі керек, деп адам құқағы мен бостандықтары белгіленген.

Конституциямыздағы барлық ережелер еліміздегі түрлі құқық бұзушылықтың алдын алып, мемлекеттің бен қоғамның дамуына үлкен әсерін тигізді. Сонымен қатар Конституциямыздағы нормативтік актілер қоғамдық саяси құрлысымыздың тұрақтылығының кепілі. Конституциялық құндылықтардың маңызы азаматтық қоғам дамып, жетілуінің, елдегі заңдылық пен құқық тәртібінің жай-күйіне ықпалы бар оның құқықтық мәдениетінің деңгейіне тікелей байланысты. Мемлекет басшысы өзінің сөйлеген сөздерінде XXI ғасырдағы табысты қоғам – бұл заң тұрғысынан сауатты адамдар қоғамы деп бірнеше мәрте атап өткен болатын. Ал заң тұрғысынан сауаттылықтың бастауы, бірінші кезекте – Конституцияны білу. Қоғамның құқықтық мәдениетін арттырмай, әрбір азаматтың бойында Ата Заңға деген терең құрмет сезімін тәрбиелемей, оның нормативтік ережелерін құнделікті тұрмысымызға сіндіруге тікелей және белсенді араласуға дайындықты қалыптастырмай, экономикалық, саяси және әлеуметтік негізгі маңызды міндеттерді шешуге болмайтынын уақыт көрсетті. Конституциямыз еліміздің қауіпсіздігін және олардың арасында тәртіп орнауын қамтамасыз етеді. Кез-келген мемлекеттің ең басты парызы міндеттелген ережелердің саналы түрде іске асуын қамтамасыз етуі. Біз заң тұрғысынан сауатты болу үшін алдыңғы кезекте Конституцияны білуіміз керек. Егер адамдар арасында құқықтық мәдениет жоқ болса, құқықтық жүйеде болмайтыны сөзсіз Елбасымыздың “Болашаққа бағдары: рухани жаңғыру” атты мақаласында еліміздегі құқықтық мәселелер мен тәртіптер айтылған болатын. Конституциямызды және заңдарды сақтау басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абырайын құрметтеу жалпыға бірдей міндеттеледі. Сондай-ақ баршамызға бірдей Республиканың рәміздерін құрметтеу міндеті жүктеледі. Ал нормативтік қаулыларда Қазақстан Конституциялық заңдылыққа бағытталған

құқытық мемлекет ретінде қалыптасуына ерекше назар аударады. Қазіргі таңда Конституциямызға сәйкес қоғамдағы қарым қатынасты реттейтін зандар мен кодекстер енгізіліп әрбір Қазақстан азаматының құқықтары мен бостандықтары қорғалуда. Конституциямыздың ең басты маңызды, ұтымды да тиянақты ерекшелігі де осында. Конституциямыз қабылданған күн мерекелік күн сонымен қатар демалыс күн болып жарияланды. Бұл мереке еліміз үшінде, әрбір Қазақстан азаматы үшінде маңызы бар ерекше мереке екенндігі сөзсіз. Еліміздің осы уақытқа дейін түрлі жетістіктерге жетіп, өркендер, дамуының бастауы осы Конституция болмақ, халқымық еліміздің болашағы ретінде танып, саналы түрде қабылданған болатын. Осы Конституциямыз келер ұрпаққа мирас болып қалары анық. АҚШ-тың танымал заңгерлерінің бірі – Л. Фридмэн өзіні «Американың құқығына кіріспе» атты кітабында былай деп жазады: «Құқықтық мәдениет – бұл сол немесе өзге бір заң практикада қаншалықты жиі қолданылатынын немесе бұзылатынын, одан қалай жалтаратынын немесе оны қалай теріс пайдаланатынын айқындастын қоғам өмірінің барометрі, сонымен бірге қоғамдық күште болып табылады. Құқықтық мәдениет жоқ жерде құқықтық жүйе де қауқарсыз». Осы жылдар ішінде Республикада конституциялық патриотизм мемлекеті мақсатты түрде қалыптастырылып келеді. Оның басты қағидаттары – құқықтың ұstemдігі және құқықтық тәртіп, жаппай заңға бойысну және қауіпсіздік, еркіндік және жауапкершілік. Қолға алынған шаралар нәтижесінде мемлекеттік қызметшілердің де, азаматтардың да құқықтық санасында елеулі өзгерістер болды. Бұл орайда, Қазақстан Президентінің жуырда жарияланған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы осы мәселелерді де қамтитын, бағдар-ламалық сипаттағы кезекті бір сындарлық құжат. Саяси және экономикалық реформалардың өзегі саналатын қоғамдық сананы жеделдете жаңғырту осы мақаланың мазмұнын құрайды.

Қоғамдық сана өз кезегінде құқықтық мәдениеттің бір элементі болып табылатын құқықтық сананы да қамтиды. Соңдықтан қоғамдық сананы ойдағынан жаңғырту барлық субъектілердің, мемлекеттік институттардың да, азаматтық қоғам институттарының да, азаматтардың да құқықтық санасы мен құқықтық мәдениеттің арттыруға бағытталған шараларды және нақты жобаларды әзірлеуді қажет етеді. Бұл түрғыдан кең ауқымды дүниетанымдық және идеологиялық жұмыс жасалуы тиіс. Кез келген ел өзінің жүйелі Конституциясымен дүниежүзілік қауымдастықта лайықты орынға ие болады. Осы Конституциямыз заман талаптарына сай болуы үшін өзгертулер мен толықтырулар енгізуіміз қажет. Өркендер дамуымыздың негізіне айналған конституциямызды құрметтеу барша қазақ халқының басты парызы. Еліміздің әрбір азаматы Конституциямыздың маңызын білуі тиіс. Егер Конституциямызды құрметтей білсек біз елімізді, отанымызды жіне тарихымызды да құрметтей білгеніміз. Конституциямызды жаңғырту ол Конституциямыздың мағынасын түзетіп қана қоймай нормаларының мәнінде нақтылап көрсетеді. Қазіргі кезеңде жастар ел өміріне яғни саясатқа араласуымызға мүмкіндігіміз бар. Бұл біздің саясатқа араласа отырып, Конституциямыздың қаншалықты маңызды екенін

ұғынуымызға септігін тигізері анық. Егерде әрбір қазақстан азаматы құқықтық сананы сонымен қатар құқықтық мәдениетін арттыра болса Конституцияға деген құрметіде артары сөзсіз. Ал азаматтардың құқықтық санасын ояту үшін алдымен осыған байланысты түрлі іс шаралар ұйымдастыру керек. Осы арқылы біз азаматтардың Конституцияға деген потриотизмін арттыра аларымыз анық. Сондай-ақ олардың заңға бағынуы арта түспек. Заңға бағыну тәртіп, ал тәртіп бар жерде тәрбие бар. Осы қасиет қоғамымыздың дамуына негіз боларыайқын. Мемлекетімізді сақтау, қорғау және оны дамыту ең алдымен келер ұрпақтың парызы. Конституциямыз құқық қорғау органдарына заң ережелерін жақсы білуді, елдегі қылмыс санын азайтуға үлес қосып, тек әділдікті жақтауға міндетеиді. Сондықтанда біз кез келген істі заң тұрғысынан қарап үйренуіміз керек. Жеке тұлғалардың және құқық қорғау орандарының Конституцияға деген құрметін дамыту басты міндетіміз. Осы заңдық міндеттерді орындау арқылы мемлекетіміздегі түрлі саладағы мәселелер өз шешімін табуда. Ағымдағы жылы Негізгі Заңға және «Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі туралы» Конституциялық заңға енгізілген түзетулер Конституциялық Кеңестің қызметін одан әрі қарқыннатуға септігін тигізетін болады. Енді Республика Президентіне адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін, егемендігі мен тұтастырын қамтамасыз ету мүддесінде, күшіне енген заңның немесе өзге де құқықтық актінің Конституцияға сәйкестігін қарау туралы Конституциялық Кеңеске өтініш жолдауға құқық берілген. Конституцияда және былай деп көзделген: Республика Конституациясына енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар, олардың 91-баптың 2-тармағындағы «Конституцияда белгіленген мемлекеттің тәуелсіздігі, Республиканың біртұтастыры мен аумақтық тұтастыры, оны басқару нысаны, сондай-ақ тәуелсіз Қазақстанның негі-зін салушы, Қазақстан Республикасының Тұнғыш Президенті – Елбасы іргесін қалаған Республика қызметінің түбегейлі принциптері және Қазақстан Республикасының Тұнғыш Президенті – Елбасының мәртебесі өзгермейді» деген талаптарға сәйкес келетіні туралы Конституциялық Кеңестің қорытындысы болған жағдайда, республикалық референдумға немесе Республика Парламентінің қарауына шығарылады. Соттардың өздерінің қарауында жатқан іс бойынша қолданылуға тиісті заңдар және өзге де нормативтік құқықтық актілер нормаларының сонымен қатар конституциялығын тексеру туралы ұсыныммен Конституциялық Кеңеске жүгіну рәсімі жеңілдетілді. Ұсынымға төрағаның қол қоюы қажет деген талап алып тасталды. Енді өтінішке тиісті субъект қол қояды. Процестік заңнамаға сайбірінші сатыдағы соттарда істерді судья жеке өзі, ал апелляциялық және кассациялық тәртіппен – құрамына бірнеше судьяны енгізе отырып, алқалы түрде қарайды, олардың бірі төрағалық етеді. Сондықтан соттарға қатысты алғанда, өзінің қарауында іс жатқан судья, ал алқалы түрде қараганда төрағалық етуші судья ұсынымға қол қоятын тиісті субъект болып табылады. Бұл жаңа тәртіп сот төрелігін іске асыру кезінде судья тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады деп белгілейтін Конституцияның 77-бабының

1-тarmaғына сәйкес келеді. Қабылданған өзгертулер қолданыстағы заңнаманың ел Конституциясына сәйкестігі белгілі бір деңгейде өздеріне байланысты болатын соттардың белсенділігін барынша арттыруға ықпал етеді. Бүгінде еліміз заманауи конституционализмнің сәтті қалыптасуының үлгісі болып табылады. Негізгі Заңның мазмұны әр адамның, қоғамның және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени-гуманитарлық және басқа салалардағы қажеттіліктеріне, мемлекеттің басым бағыттарына сәйкес келеді. Жаңартылған Конституция нормасы шығармашылық және құқық қолдану практикасын одан әрі жетілдірудің негізі.

Қортындылай келе Конституциямыз тек мемлекетіміздің тарихи дамуының негізі ретінде ғана танылмады керісінше ол барлық зандардың бастауы болды. Осылан орай елбасымыз Н.Ә.Назарбаев “Конституцияны қатаң ұстану-бұл мемлекеттің табысты дамуының және қоғамдағы азаматтық келісімнің негізі. Ол бойынша өмір сұру бұл демократияның ең жоғарғы мектебі. Бұл мектептен барлығымыз өтүге тиіспіз. Біздің-міндег Конституцияға аса ұқыптылықпен қарау. Өзіміздің елімізді, өзіміздің тарихымызды, өзіміздің жетістіктерімізді қалай құрметтесек, оныда солай аялауымыз керек”, деп айта кеткен болатын. Ендеше әрбір азамат Ата Заңымыздың барлық ережелерін орындар болса алар асуымыз биік, жетер жетістіктеріміз көп болары сөзсіз. Конституциямызды одан әрі дамытып, ережелерді ұқыпты сақтай отыра оны жетілдіруіміз керек. Себебі Қазақстан Республикасының Конституциясы қазіргі мемлекетіміздің өркендеуінің негізі болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сапарғалиев, F. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы- Алматы: Жеті Жарғы, 2004, 9 бет.
- 2 Өнербаев Б. “Конституция-ел тірегі”. Егеменді Қазақстан газеті, 30 шілде, 2010 4 бет.
- 3 Нормативтік құқықтық актілер
Қазақстан Республикасының Конституциясы, Алматы 1995 ж. 30 тамыз ,30,77,90 6, 4,13,43,51 бет.

Жармаганбетова К.Т. старший преподаватель, магистр¹

¹Баишев Университет

Жамиева Э.С. ОП «6B04211-Юриспруденция»¹

¹Баишев Университет

КОНСТИТУЦИЯ-ОСНОВА ПРОЦВЕТАНИЯ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация

Наша Конституция была признана не только основой исторического развития нашего государства, напротив, она была началом всех законов. Если каждый

гражданин будет соблюдать все положения Конституции, мы сможем их преодолеть и добиться многоного. Мы должны и дальше развивать нашу Конституцию и улучшать ее, строго соблюдая правила. Потому что Конституция Республики Казахстан будет основой процветания нашего современного государства.

Ключевые слова: Конституция, гражданин, государство, культура, частная собственность, положение.

Zharmaganbetova K. T. senior lecturer, master's degree¹

Zhamieva E. S. EP "6B04211-Jurisprudence"

¹Baishev University

THE CONSTITUTION IS THE BASIS FOR THE PROSPERITY OF MODERN KAZAKHSTAN

Abstract

Our Constitution was recognized not only as the basis of the historical development of our state, on the contrary, it was the beginning of all laws. If every citizen observes all the provisions of the Constitution, we can overcome them and achieve a lot. We must continue to develop our Constitution and improve it, strictly observing the rules. Because the Constitution of the Republic of Kazakhstan will be the basis for the prosperity of our modern state.

Keywords: *Constitution, citizen, state, culture, private property, status.*

ЭЛЕУМЕТТИК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ФЫЛЫМДАРЫ
СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

МРНТИ 02.51

Губанов Н.И. д.ф.н., профессор¹

¹Тюменский государственный медицинский университет

Губанов Н.Н. д.ф.н., профессор²

²Московский государственный технический

университет им. Н.Э. Баумана

Черемных Л.Г. к.ф.н., доцент³

³Тюменский государственный медицинский университет

Асаров А.А. д.ф.н., профессор⁴

⁴Баишев университет

НОРМЫ НАУЧНОЙ ЭТИКИ

Аннотация

Рассмотрены предложенные Р. Мертоном 4 нормы научного ethos CUDOS. С использованием золотого правила нравственности сформулировано еще 12 норм. Показано, что в условиях развития прикладной науки и ее коммерциализации возникла тенденция отказа от норм Мертона. Охарактеризованы 5 норм PLACE Дж. Зимана. Показано различие норм, относящихся к фундаментальной и прикладной науке, а также выделены общие для них нормы.

Ключевые слова: Р. Мертон, Дж. Зиман, ethos науки, золотое правило нравственности, фундаментальная наука, прикладная наука.

В формулировке некоторых норм научного ethos нам поможет золотое правило нравственности. Приведём сначала четыре ценности науки и соответствующие нормы, которые впервые в 1942 г. выделил Р. Мертон [1]. Их принято записывать в виде аббревиатуры CUDOS.

1. Communalism — коллективизм, всеобщность: убеждение, что научное знание является общим достоянием. Согласно, золотому правилу морали, каждый учёный хочет иметь всю полноту информации в своей области науки, поэтому сам он, впервые получив новое знание, не вправе монопольно владеть им. Отсюда следует норма научной этики: учёный, сделавший открытие или изобретение, доводит его, а также сведения о возможных следствиях, проистекающих из него, до своих коллег.

2. Universalism — универсализм: любой учёный хочет, чтобы результаты его работы оценивались объективно. Этого же он в соответствии с основным правилом морали ждёт и от своих коллег. Это обуславливает норму научного ethos: оценка истинности положений должна быть независимой от титулов, авторитета, пола,

возраста, расы учёных.

3. Disinterestedness — незаинтересованность (бескорыстие). Этой ценности соответствует норма: *первичным стимулом для учёного должно служить бескорыстное постижение истины, свободное от мотива личной выгоды (повышения по службе, укрепления связей с выгодными людьми, обеспечения благосостояния членов своей семьи, получения наград и др.).*

4. Organized Skepticism – организованный скептицизм. Эта ценность порождает норму *учёного ничего не принимать на веру и опираться в своей работе на достоверные, статистически подтверждённые данные – на факты, ему присуща конструктивная критичность как к результатам коллег, так и к своим собственным результатам.*

В 60-е гг. XX в. концепция Мертона пользовалась практически полным признанием. В начале 70-х гг. XX в. она стала подвергаться критике. Последняя обычно состояла в том, что критики на конкретных примерах показывали несоответствие реального поведения ряда учёных нормам CUDOS. Однако в такой критике не учитывалась сущность этических норм, то, что нормы служат идеалом, или образцом, а не статистическим описанием реального поведения. Этос Мертона (в независимости от его соответствия-несоответствия реальному поведению учёных) служит в качестве внутреннего регулятора фундаментальных исследований и, значит, науки вообще. «Мертоновский ethos науки – идеальная модель научной деятельности во времена классической науки» [2, с. 20].

Рассмотрим далее ещё некоторые нормы научной этики, основные виды их нарушений и их причины.

5. Ни один учёный, не хочет, конечно, чтобы его научные результаты присваивались другими лицами. Восьмая библейская заповедь «Не кради» в полной мере относится и к науке. Отсюда вытекает норма научной этики: *не совершать плагиат – не использовать чужие положения без ссылки на их автора.* Плагиат может быть как дословным, так и перефразированным. Оба вида, конечно, глубоко безнравственны. Необходимость литературных ссылок в качестве условия оформления научной работы (статьи, монографии, диссертации) не только противодействует плагиату, но и служит средством селекции имеющегося в науке знания от новых положений. Без этого в научном знании возникали бы постоянные повторы и исчезал бы стимул к постижению нового [3, с. 38].

Помимо явного и замаскированного плагиата имеет место и такая практика недобросовестного поведения, как использование чужих идей без ведома их автора (похищение идей) [4, с. 2]. Едва ли можно признать нравственным и такое явление, как перепечатка своих старых статей и монографий под новым или прежним названием со ссылкой или без неё на первоисточник.

6. На учёного возлагается нравственная ответственность за практическое применение полученных им знаний. Однако непосредственный нравственный долг учёного – обеспечение адекватности полученных им новых знаний. Это порождает следующую нравственную норму: *не фабриковать псевдофакты, т.е. не*

фальсифицировать опытные данные.

7. Одно из условий успешного развития научного познания – наличие возможности у учёных публиковать свои работы. Отсюда возникает *норма научного этоса: недопустимо создавать препятствия для публикации работ своих оппонентов*. И эта норма, к сожалению, не всегда соблюдается.

8. Для научного мира характерны постоянные дискуссии, что является положительным моментом, поскольку дискуссия служит способом развития знания. Но продуктивной дискуссии не может быть без объективного анализа положений оппонента. Отсюда следует *норма научного этоса: недопустимо умалчивать об аргументах оппонента, которые противоречат своей концепции*.

9. Работа в современной науке выполняется, как правило, не отдельными учёными, а целыми коллективами. При этом должна соблюдаться следующая *норма научного этоса: соавторами научной работы могут указываться только лица, участвовавшие в выполнении данной работы*. Недопустимо быть соавтором не своих работ (учеников, подчинённых, коллег). Нельзя также и включать в своё соавторство не принимавшего участие в работе человека.

10. Как уже отмечалось, важную роль в науке имеет институт литературных ссылок. Но он эффективно может функционировать при соблюдении следующей *нормы научной этики: в литературных ссылках должны быть приведены лишь те работы, которые имеют отношение к существу обсуждаемой проблемы*. В настоящее время сплошь и рядом наблюдается «цитирование не по делу» – ссылки по договорённости на работы, не касающиеся существа проблемы, но с целью незаслуженного повышения индекса Хирша авторов.

11. Поскольку научная работа чаще всего выполняется коллективом, то важная *норма научного этоса заключается в необходимости справедливой оценки результатов индивидуальной деятельности сотрудников и их вклада в общую работу*. Недопустимо, к примеру, заведующему кафедрой достижения приписывать себе, а недоработки – иным сотрудникам. Но не должно быть и искусственного уравнивания заслуг сотрудников. Это бы вызвало снижение их инициативы. Справедливость состоит в том, чтобы каждому человеку воздавалось соответственно результатам его достижений [5, с. 45].

12. Развитие науки обусловлено приростом информации, открытиями, выдвижением новых идей, изобретением новых методов. Поэтому *одна из важных норм научного этоса запрещает представлять компиляцию под видом научного исследования*.

13. Среди квазинучных сочинений встречаются тексты, для которых характерна субъективная новизна, или псевдоновизна. Это бывает, когда человек не знаком во всей полноте с историей и современным состоянием проблемы, но делает публикацию по ней. Это – открытие для себя. Вред квазинаучных сочинений, как и компиляции, состоит в засорении науки. И это обстоятельство порождает следующую *норму научного этоса: не публиковать работы и не выступать на научных конференциях по проблеме, в отношении которой не располагаешь достаточной полнотой*

информации.

14. Необходимым условием развития науки служит обмен мнениями между исследователями, дискуссии и взаимная критика. Но последняя не должна быть деструктивной (фиксацией только негативных моментов) или апологетической (фиксацией лишь позитивных моментов), а конструктивной, включающей в себя положения о дальнейшем развитии обсуждаемой концепции. Отсюда следует следующая норма научного ethos: давать адекватную оценку работ коллег.

15. Научные знания позволяют человеку приобрести компетенции в своей специальности. Общество будет успешно развиваться при условии, если все должности будут заняты компетентными людьми. Это обстоятельство обуславливает норму научного ethos: не продавать своё авторство, не писать за других лиц научные работы (диссертации, монографии, статьи, доклады).

16. Никто в науке не обладает монополией на истину. На стадии разработки вопроса обычно имеется несколько гипотез, чаще всего две. Лишь дальнейшее исследование покажет, какая гипотеза адекватна и насколько. Отсюда вытекает норма научного ethos: быть скромным и уважать своих оппонентов.

Американский исследователь Дж. Зиман считает, что для современной науки характерно не столько стремление к истине, сколько стремление к выгоде [6]. Зиман прав лишь отчасти: его утверждение можно отнести лишь к прикладной науке. К фундаментальной науке оно не относится. Прикладная наука, несомненно, необходима обществу. Без неё современное общество просто не может обходиться, поскольку она требуется для создания и совершенствования всех нужных обществу технологий. В связи с этим в XX в. доля прикладной науки в общем её объёме возрастила, а фундаментальной науки – уменьшилась [7]. Для прикладной науки характерны определённые особенности: она не может развиваться в качестве полноценной науки, поскольку не способна обеспечивать наличие преемственности в накоплении знания. Логика и задачи её порождаются извне. Она не решает проблемы, необходимые для обеспечения её целостности и преемственности в развитии. Сама по себе она модифицируется в множество технологических сведений.

Отмеченная ограниченность прикладных исследований преодолевается фундаментальной наукой, остающейся выразителем идеи истины как основополагающей ценности познавательной деятельности. Прямым наследником чистой (классической) науки становится ethos науки фундаментальной. Наряду с ним возникает ethos прикладной науки. Главной целью фундаментальной науки, как ранее классической, служит адекватная картина мира, знание о нём каков он сам по себе. Основная цель прикладной науки заключается в создании предписаний для производства, т.е. точных и технологически эффективных рецептов. Получение истинного знания для фундаментальной науки – ценность самодовлеющая, для прикладных исследований истина – ценность инструментальная, а технологическая эффективность знания – ценность самодовлеющая.

Рост коммерциализации науки, переход на систему грантов, жесткая конкуренция и желание зарабатывать деньги приводят к выдвижению новых норм.

Дж. Зиман, взамен перечисленных выше мertonовских норм CUDOS, предложил неоэтос науки – нормы, которые, по его мнению, учитывают особенности нового этапа развития науки, – систему PLACE [6]:

P (Proprietary) – на науку распространяется право собственности, патента взамен всеобщего владения научным знанием; это антинорма мertonовской нормы общности знания;

L,A (Local, Authoritarism) – исследовательская работа решает локальные конкретные задачи, которые определяются авторитарным начальством и более не выбирается учеными автономно; представляет собой антинорму мertonовских норм универсализма и организованного скептицизма;

C (Commissioned) – научно-исследовательская работа делается на заказ, а не ради «чистой науки»; отрицает мertonовскую норму бескорыстия;

E (Expert Work) – научная работа осуществляется ограниченным кругом экспертов, а не всем компетентным в данной теме научным сообществом [6]; это антинорма мertonовских норм общности знаний и организованного скептицизма.

Изложенное выше позволяет заключить, что четыре нормы, введённые Мертоном, и нормы, приведённые в пунктах 5-16, относятся к классической науке и к современной фундаментальной науке. Нормы Дж. Зимана и нормы 5-16 применимы к прикладной науке. Общими для фундаментальной и прикладной науки служат нормы 5-16.

Список использованной литературы

- 1 Мerton, R. Социальная теория и социальная структура / пер. с англ. Е.Н. Егоровой, З.В. Кагановой, Т.В. Черемисиновой. М.: ACT, Хранитель, 2006. 873 с.
- 2 Мирская Е.З. Р.К.Мертон и этос классической науки // Философия науки. Вып. 11: Этос науки на рубеже веков. М.: Институт философии РАН, 2005. 341 с.
- 3 Стёpin, B.C., Горохов, B.G., Розов M.A. Философия науки и техники М.: Контакт-Альфа, 1995. 372 с.
- 4 Кичерова, М.Н. Этос науки в информационном обществе // Интернет журнал «Науковедение». 2013. №.4. С.1-10. URL: <https://naukovedenie.ru/PDF/51pvn413.pdf> (дата обращения: 03.05.2020).
- 5 Селиванов, Ф.А. Благо, истина, связь. Тюмень: Изд-во РИЦ ТГАКИ, 2008. 260 с.
- 6 Ziman, J. Why must scientist become more ethically sensitive than there usud tu be? / J. Ziman. // Science. 1998. Vol. 282. № 5395. P. 1813-1814.
- 7 Губанов, Н.Н. Перспективы разработки синтетической концепции истины // Гуманитарный вестник. 2020. № 1 (81). С.5. DOI: [10.18698/2306-8477-2020-1-645](https://doi.org/10.18698/2306-8477-2020-1-645) URL: <http://www.hmbul.ru/articles/645/645.pdf> (дата обращения:03.05.2020).

Губанов Н.И. ф. з. д., профессор¹

¹Тюмень мемлекеттік медицина университеті

Губанов Н.Н. ф. ғ. д., профессор²

²Бауман Н.Е. Мәскеу мемлекеттік техникалық университеті Черемных Л.Г.
ф. ғ.к., доцент³

³Тюмень мемлекеттік медицина университеті

Асаров А.А. ф.г.д. ,профессор⁴

⁴Башев Университеті

ҒЫЛЫМИ ЭТИКА СТАНДАРТТАРЫ

Аннотация

Р.Мертон ұсынған CUDOS ғылыми этосының 4 нормасы қарастырылды. Адамгершіліктің алтын ережесін қолдану арқылы тағы 12 норма тұжырымдалды. Қолданбалы ғылымның дамуы және оны коммерцияландыру жағдайында Мертон нормаларынан бас тарту тенденциясы пайды болғандығы көрсетілген. Дж.Зиманның 5 PLACE нормалары сипатталады. Фундаментальды және қолданбалы ғылымға қатысты нормалар мен олар үшін ортақ нормалар арасындағы айырмашылық көрсетілген.

Кілт сөздер: Р.Мертон, Дж.Зиман, ғылым этикасы, адамгершіліктің алтын ережесі, іргелі ғылым, қолданбалы ғылым.

Gubanov N.I. doctor of ph.sc., Professor¹

¹Tyumen State Medical University

Gubanov N.N². doctor of ph.sc., Professor

²Bauman Moscov State Technical University

Cheremnykh L.G.³, Associate Professor

³Tyumen State Medical University

Asarov A.A. doctor of ph.sc ,Professor⁴

⁴Baishev University

Abstract

The 4 norms of the scientific ethos of CUDOS proposed by R. Merton are considered. 12 more norms have been formulated using the golden rule of morality. It is shown that in the conditions of the development of applied science and its commercialization, a tendency arose to abandon the Merton norms. 5 PLACE norms by J. Ziman are characterized. The difference between the norms related to fundamental and applied science is shown, as well as the common norms for them.

Keywords: R. Merton, J. Ziman, ethos of science, the golden rule of morality, fundamental science, applied science.

«Баишев университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі:

«Баишев университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына (ҚР Ақпарат министрлігі бұқаралық ақпарат құралы несепке алу туралы 29.01.2004ж. №4645-Ж күелігі берілген) қазақ, орыс және ағылшын тідерінде мақалалар қабылданады.

«Баишев университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы авторларына қойылатын талаптар:

Журналға жарияланатын мақала дайында алдында авторлардың келесі ережелерді басшылыққа алуы-сұралады:

Авторлар жөнінде мәлімет (аты-жөні, ғылыми атагы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйым немесе мекеме атауы және орналасқан жері; елінің атауы, мекен-жайы, телефоны, e-mail) үштілде (қазақ, орыс, ағылшын) беріледі. *Ескерту. Автордың аты-жөні атау септігінде қолданылады.*

МРНТИ коды

1 интервалдан соң МРНТИ коды көрсетіледі. МРНТИ коды жарияланатын мәлімет такырыбынан сол жағында бөлек жолмен орналасады.

Аннотация және кілт сөздер

Аннотация және кілт сөздер арасы 1 интервалмен үш тілде беріледі (қазақ, орыс, ағылшын). Мәтін алдында аннотация мен кілт сөздер жарияланатын материал тілінде жазылады және әдебиеттер тізімінен кейін басқа екі тілде орналастырылады.

Мақаланы рәсімдеуге келесі талаптар қойылады:

Мақала көлемі әдебиеттер тізімі, кесте, сурет жазбалары және аннотациялармен қоса 5 беттен аспау керек. Баспаға басып шығарылған нұсқасымен толық сәйкес келетін электронды түрінде тапсыру керек. Файл атауы мақала авторының тегімен көрсетіледі. Мақала беттерін нөмірлеу керек. Мәтін Word бағдарламасының кез келген нұсқасымен теріліп, CD, басқада тасушы құралмен жеткізіледі немесе электронды поштага жіберіледі. Мәтін A4 қағазына (210*297 мм) 14 пиксельдегі Times New Roman әрпімен жоларалық 1 интервал қалдыра отырып жазылады.

Кесте, сурет, формуулаларда символ және белгілерге әр түрлі түсініктеме болмауы керек. Суреттер айқын әрі анық болуы тиіс. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер көрсетіліуі керек. Мәтінде формула саны аз болуы керек. Формулалар баспаға сәйкес (математикалық және химиялық формулалар үшін) болуы тиіс. Кестенің тақырыбы қойылып, бос бағандар болмауы тиіс.

Әдебиеттер тізімі жарияланатын материал мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 20-дан көп болмауы керек. Мақалада сілтеме нөмірлері әдебиеттер тізіміндегі дереккөздердің реттік нөмірлері бойынша қойылады. Мұрағаттық материалдар тізімге енгізілмейді, оларға сілтеме мәтін ішінде жақшага алу арқылы реттеледі. Дереккөз ретінде

электронды ресурстарды қолданған жағдайда әдебиеттер тізімінде библиографиялық жазба және ғаламтордағы толық желілік адресіне сілтеме пайдаланған күнімен берілгені жөн.

Ескерту. Мақала ГОСТ 7.1 - 2003-ке сәйкес рәсімделуі керек.

«Библиографиялық жазылым. Библиографиялық, сипаттама. Құрылымның жалпы талаптары мен ережелері». Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтеме тік жақшаша алынады.

Бір нөмірге бір автордың мақала саны 2-ден аспауы қажет. Мақалаға үйім жетекшісінің қолы қойылған жолдама хаты мен пікірі жазылады. Баспаға түскен барлық мақалаға пікір беріледі. Қажетті жағдайда толықтыру мен өзгертулер енгізу үшін мақала авторға қайтарылып беріледі. Баспа мақала мәтініне өзгеріс енгізуге құқылы.

Жарияланымға мақалалар келесі мекен-жай бойынша қабылданады 030000, Ақтөбе қаласы, Ағ. Жұбановтар көшесі, 302. Баишев университеті.

Тел.: 8(7132) 974081, e-mail: vestnik@ausb.kz

Правила для публикации в журнал «Вестник Баишев Университета»

В научный журнал «Вестник Баишев Университета» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданный Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г.) принимаются статьи на казахском, русском и английском языках.

Редакционная коллегия просит авторов при подготовке статей для опубликования в журнале руководствоваться следующими правилами в порядке расположения:

Сведения об авторах

Перед наименованием статьи указываются сведения об авторах: имя, отчество и фамилия; место работы (наименование учреждения, организации, предприятия и место расположения; наименование страны, домашний адрес, телефон, e-mail) приводят на трех языках (казахский, русский, английский). Сведения об авторах излагаются на языке публикуемого материала и после списка литературы на двух других указанных языках.

Примечание. Имя автора приводится в именительном падеже.

МРНТИ

Через 1 интервал указывается код МРНТИ. Его располагают отдельной строкой слева перед заглавием публикуемого материала.

Аннотация и ключевые слова

Через 1 интервал приводят аннотацию и ключевые слова на трех языках (казахский, русский, английский). Перед текстом публикуемого материала аннотация и ключевые слова приводятся на языке публикуемого материала и после списка литературы приводятся на двух других указанных языках

Статья

Через 1 интервал размещается статья. Объем статьи, включая список

литературы, таблицы и рисунки с подрисуночными надписями, аннотации, не должен превышать 5 страниц печатного текста. Текст должен быть набран в программе Word любой версии, представляется на электронном носителе, либо отправляется по электронной почте. Шрифт текста – Times New Roman, формат бумаги А4 (210*297 мм), размер кегля – 14 пт. Межстрочный интервал – одинарный. Выравнивание текста по ширине.

В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. На рисунках и таблицах в тексте должны быть ссылки. В тексте число формул должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы следует пояснить в примечании.

Список литературы

Через 1 интервал список литературы помещают после текста публикуемого материала. Список литературы должен составлять не более чем из 20 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них помещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета) в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указывать дату обращения к ресурсу.

Примечание. Список литературы оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1–2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимаются не более 2 статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. Статья должна сопровождаться рецензией. Все статьи, поступившие в редакцию, рецензируются. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысла статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу:
030000, г.Актобе ул. Бр.Жубановых, 302 а, Баишев Университет,
Тел.: 8 (7132) 974081. E-mail: vestnik@ausb.kz

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТИНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шыгарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и
русском языках*

Формат А4

Көлемі 8,4 баспа табақ

Объем 8,4 печ.л.

Таралымы 100 дана

Тираж 100 экз.

Басуға қол қойылды:
18.09.2020 ж.

Подписано в печать:
18.09.2020 г.

**Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды
Жұбановтар көшесі, 302А**
**Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев
Жубановых, 302А**
тел. 97-40-81, 52-36-00

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТИ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-
ИЗДАТЕЛЬСКОМ ОТДЕЛЕ БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

**Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын
білдірмейді.**

**Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.
Колжазбалар өндөлмейді және авторға қайтарылмайды.**

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.